

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ BİLİM DALI**

ESKİ UYGUR TÜRKÇESİNDE OLASILIK KİPLİĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Hazırlayan
Seçil HİRİK**

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Çetin PEKACAR**

Ankara-2010

ONAY

Seçil Hirik tarafından hazırlanan “*Eski Uygur Türkçesinde Olasılık Kipliği*” başlıklı bu çalışma, 05/11/2010 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda (*oybirliği*) ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı/Türk Dili Bilim dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

[İ m z a]

.....

[Prof. Dr. Ülkü ÇELİK şAVK] (Başkan)

.....

[İ m z a]

.....

[Prof. Dr. etin PEKACAR]

.....

[İ m z a]

.....

[Prof. Dr. Hülya KASAPOLLU ENGEL]

.....

ÖNSÖZ

Bu çalışmada Eski Uygur Türkçesinde olasılık kiplikleri bu dönemin metinlerinden hareketle incelenmeye çalışılmıştır.

Fiilin çekime girdiği temel kategorilerden biri olan kipin anlamını değiştiren, sözcenin anlamına açıklık getiren ve bir dilde olmazsa olmaz unsurlardan biri olan *kiplik*, üzerinde dikkatle durulması gereken dil bilgisi kategorilerinden biridir. Konuşur, olay ya da durum karşısındaki tutumunu, tavrını ve düşüncesini kiplik ekler ve sözler aracılığı ile ortaya koymaktadır. Kiplikler, genel olarak *önerme kipliği* ve *olay kipliği* olarak ikiye ayrılmaktadır. Önerme kipliğinin bir alt kategorisi olan *olasılık kiplikleri*, olası durumlara işaret etmekte; tahmin, çıkarım, yeterlilik veya şüphe gibi anlamları içermektedir.

Olasılık kiplikleri; *konusur tarafından üretilen olasılık*, *öznel olasılık* ve *nesnel olasılık* olmak üzere üçe; konuşur tarafından üretilen olasılık da kendi içinde ikiye ayrılmaktadır: *müsadekâr olasılık* ve *tahminî olasılık*.

Çalışmanın gereği, Türkçenin tarihî lehçelerinden Eski Uygur Türkçesindeki olasılık kiplikleri taranarak incelemeye tabii tutulmuştur. Belirlenen sekiz metinde karşılaşılan olasılık kipliklerinden çalışmaya örnek teşkil edebilecek nitelikte olanlar seçilerek sözceye ve bağlama kattığı anlamları tartışılmıştır. Çalışmada, Eski Uygur Türkçesinde hangi yapılar ve sözler *olası*, *tahminî*, *çıkarımsal*, *şüphe edilen* vb. durumları aktarırken kullanılmaktadır sorusuna cevap bulunmaya çalışılmıştır.

Daha önce Eski Uygur Türkçesinde olasılık kipliklerinin çalışılmamış olması ve kiplik konusu ile tarihî lehçelerden birine yönelik ortak bir çalışmanın ilk olarak yapılacağı düşüncesi bizi böyle bir çalışmaya sevk etmiştir.

Bu tez, *Çalışmanın Konusu, Yöntemi ve Sınırlılıklarının* tanıtıldığı ön bölüm, *Giriş: Kiplik ve Kiplik Kategorileri*, 1. Bölüm: *Olasılık Kipliği Anlam*

Alanı ve İşaretleyicileri, 2. Bölüm: Eski Uygur Türkçesinde Olasılık Kipliği, 3. Bölüm: Olasılık Kipliğinin Diğer Kipliklerle İlişkisi, 4. Bölüm: Olasılık Kipliğinin Bağlamsal Yan Anlamları, Sonuç, Kaynakça ve Dizin bölümlerinden oluşmaktadır.

Çalışma süreci boyunca sonsuz sabrını ve derin bilgisini esirgemeyen değerli hocam ve danışmanım Prof. Dr. Çetin PEKACAR'a teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

Tezimin konusu hakkında fikir veren, çok saygı duyduğum değerli hocam Prof. Dr. Leyla KARAHAN'a teşekkür ederim.

Çalışmalarımı her zaman destekleyen, teşvik eden, huzurlu bir çalışma ortamı sağlayan kıymetli aile üyelerim annem ve kardeşime; sonsuz desteğini, sevgisini ve güler yüzünü benden esirgemeyen, kendisinden güç aldığım sevgili eşim Okt. Erkan HİRİK'e teşekkürlerimi sunarım.

Seçil HİRİK

Temmuz 2010, ANKARA

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	I
İÇİNDEKİLER	III
ESER KISALTMALARI	VIII
İŞARETLER VE DİĞER KISALTMALAR	IX
ÇALIŞMANIN KONUSU, YÖNTEMİ, SINIRLILIKLARI	X
Amaç	XIV
Önem	XV
Yöntem	XVI
Kapsam ve Sınırlılıklar	XVII
0. GİRİŞ: KİPLİK VE KİPLİK KATEGORİLERİ	1
0.1. Fiil Çekim Kategorileri, Kip (<i>Mood</i>) ve Kiplik (<i>Modality</i>)	2
0.1.1. Kiplik Kategorileri	13
1. OLASILIK KİPLİĞİ, ANLAM ALANI VE İŞARETLEYİCİLERİ	24
1.1. Anlambilim, Bağlam ve Kipliğin Anlambilim ve Bağlamla İlişkisi	24
1.2. Olasılığın Sözlük Anlamı ve Olasılık Kipliği	28
1.3. Olasılık Kipliği ve İşaret Ettiği Anlam Alanları	32
1.4. Olasılık Kipliği Türleri	37
1.4.1. Konuşur Tarafından Üretilen Olasılık Kipliği	37

1.4.1.1. Müsadekâr Olasılık Kipliği	37
1.4.1.2. Tahminî Olasılık Kipliği	38
1.4.2. Nesnel Olasılık Kipliği	40
1.4.3. Öznel Olasılık Kipliği	41
1.5. Olasılık Bildiren Kiplik Ekler, Çoklu Yapılar ve Kiplik Sözler	44
1.5.1. Olasılık Bildiren Kiplik Ekler	47
1.5.1.1. Dilek-Şart Kipi Eki	47
1.5.1.2. Gereklilik Kipi Eki.....	48
1.5.1.3. Bildirme Eki	48
1.5.1.4. Geniş Zaman Eki.....	51
1.5.1.5. Gelecek Zaman Eki	52
1.5.1.6. Şimdiki Zaman Eki	53
1.5.1.7. <i>mI</i> Soru Eki.....	54
1.5.2. Olasılık Bildiren Çoklu Yapılar.....	54
1.5.2.1. <i>a+bilmek</i> Yeterlilik Fiili	55
1.5.2.2. –AcAk/-mlş/-yor+olmasın/olmalı	57
1.5.2.3. –AcAk/-mlş/-yor+olsa gerek	59
1.5.3. Olasılık Bildiren Kiplik Sözler	59
2. ESKİ UYGUR TÜRKÇESİNDE OLASILIK KIPLIĞI	64

2.1. Eski Uygur Türkçesinin Dil Özellikleri	64
2.1.1. Ses Özellikleri	65
2.1.2. Biçim Özellikleri	66
2.2. Eski Uygur Türkçesinden Tarama İçin Seçilen Eserler	67
2.2.1. İyi ve Kötü Prens Öyküsü	67
2.2.2. Irk Bitig	68
2.2.3. Huastuanift	68
2.2.4. Kuanşı İm Puser	68
2.2.5. Çaştani Bey Hikâyesi	69
2.2.6. Üç İtigsizler	69
2.2.7. Küentso (Hüen-Tsang) Biyografisi	69
2.2.8. Uygurca Üç Hikâye	70
2.3. Eski Uygur Türkçesinde Olasılık Kipliği Türleri	70
2.3.1. Eski Uygur Türkçesinde Konuşur Tarafından Üretilen Olasılık Kipliği	71
2.3.1.1. Eski Uygur Türkçesinde Müsadekâr Olasılık Kipliği	71
2.3.1.2. Eski Uygur Türkçesinde Tahminî Olasılık Kipliği	71
2.3.2. Eski Uygur Türkçesinde Nesnel Olasılık Kipliği	81
2.3.3. Eski Uygur Türkçesinde Öznel Olasılık Kipliği	85
2.4. Eski Uygur Türkçesinde Kullanılan Olasılık Kipliği İşaretleyicileri	93

2.4.1. –sAr/-sA.....	93
2.4.2. birök ... erser	97
2.4.3. umak.....	100
2.4.4. bolgu kergek/kergek	101
2.4.5. –gAy	104
2.4.6. –gAll	106
2.4.7. erinç.....	110
2.4.8. erki	112
2.4.9. tip.....	113
2.4.10. azu/azu yme/yme.....	114
2.4.11. –gU/-gUIUk	118
2.4.12. <i>mU</i> Soru Edatı	120
3. OLASILIK KIPLİĞİNİN DİĞER KIPLIKLERLE İLİŞKİSİ.....	122
3.1. Olasılık Kipliğinin Çıkarım Kipliği ile İlişkisi	122
3.1.1. Eski Uygur Türkçesinde Olasılık Kipliğinin Çıkarım Kipliği ile İlişkisi...	123
3.2. Olasılık Kipliğinin Yetenek Kipliği İle İlişkisi	126
3.2.1.Eski Uygur Türkçesinde Olasılık Kipliğinin Yetenek Kipliği İle İlişkisi ...	127
3.3. Olasılık Kipliğinin Duyusal Kiplikle İlişkisi	129
3.3.1. Eski Uygur Türkçesinde Olasılık Kipliğinin Duyusal Kiplikle İlişkisi	130

3.4. Olasılık Kipliğinin Şüphe Kipliği İle İlişkisi	131
3.4.1. Eski Uygur Türkçesinde Olasılık Kipliğinin Şüphe Kipliği İle İlişkisi	132
4. OLASILIK KIPLIĞININ BAĞLAMSAK YAN ANLAMLARI.....	133
4.1. Olasılık ve Endişe.....	133
4.2. Olasılık ve Korkuyla Karışık Endişe.....	134
4.3. Olasılık ve Kızgınlık/Öfke	136
4.4. Olasılık ve Umutsuzluk/Çaresizlik	137
4.5. Olasılık ve Pişmanlık	138
4.6. Olasılık ve Nasihat	139
SONUÇ	141
KAYNAKÇA	143
TARANAN ESERLERİN KAYNAKÇASI	148
KAVRAMLAR SÖZLÜĞÜ	150
ÖZET	154
ABSTRACT	155

ESER KISALTMALARI

ÇBH	Çaştani Bey Hikâyesi
DBH	Dantapali Bey Hikâyesi
H	Huastuanift
IB	İrk Bitig
İKPÖ	İyi ve Kötü Prens Öyküsü
KB	Küentso Biyografisi
KİP	Kuanşı İm Puser
MBH	Maymunlar Beyi Hikâyesi
MTH	Mukaddes Tavşan Hikâyesi
UÜH	Uygurca Üç Hikâye
Üİ	Üç İtigsizler

İŞARETLER VE DİĞER KISALTMALAR

= aynı anlamda

~ yaklaşık

/ veya, ya da

bk. Bakınız

GTS Güncel Türkçe Sözlük

ÇALIŞMANIN KONUSU, YÖNTEMİ, SINIRLILIKLARI

Çalışmanın konusu Eski Uygur Türkçesinde olasılık kipliğidir.

Türkçede fiil; zaman, şahıs ve kip olmak üzere üç kategoride çekime girmektedir. *Zaman* kategorisi, oluş ya da kılışın zamanı hakkında bilgi vermektedir. Fiilin diğer bir çekim kategorisi olan ve fiilin kılıcısını gösteren *şahıs* kategorisi, şahıs ekleri ile gösterilmektedir. *Kip* kategorisi ise konuşurun önerme karşısındaki duygusunu ve fiilin yapılma tarzını zaman ve şahıs belirterek yansıtmaktadır. Kipler, geleneksel dil bilgisi kitaplarında ikiye ayrılmaktadır:

a) *Haber kipleri*

b) *Tasarlama kipleri*

Haber kipleri, fiilin zamanı ile ilgili bilgi verir. Tasarlama kipleri ise gereklilik, zorunluluk, istek, rica gibi anlam alanlarının işaretleyicisidir.

Fiilin çekime girdiği; zaman, şahıs ve kip kategorilerinden başka *görünüş* ve *kiplik* kategorisi ise çekimlenmiş fiille ilgilidir. Fiilin doğası ile ilgili olup tamamlanıp tamamlanmama; süreklilik/süreksizlik durumu hakkında bilgi veren *görünüş* kategorisi, kimi kaynaklarda fiil çekimi olarak kabul edilmektedir (bk. Eker, 2003). *Ayşe yazı yazarken kalemin ucu kırıldı* sözcesinde yazı yazmak fiili sürerlilik gösterirken kalemin kırılması fiili bitmişlik ifade etmektedir. Fiile gelen ekler, fiilin görünüşünü değiştirmektedir. *-ken* zarf-fiil eki hareketin devam ettiğini; *-di* görülen geçmiş zaman eki ise hareketin geçmişte tamamlandığını anlatmaktadır.

Çekimlenmiş fiilin sözceye kattığı anlam üzerinde değişikliğe neden olan kiplik hakkındaki çalışmaların geçmişi Türkiye’de çok eskiye dayanmamaktadır. Bununla birlikte bu çalışmalarda kiplik, sınırları kesin çizgilerle çizilmemiş bir dil bilgisi kategorisidir. Kiplik, önermeyle ilgili olarak, önermenin sahip olduğu değer hakkında konuşurun veya bahsedilen kişinin

duygusunu, düşüncesini yansıtan, hissettiren; aynı zamanda anlamla doğrudan ilgili olan dil bilgisi işaretleyicisidir. Konuşur (sözü söyleyen), kiplik söz veya bağlı biçimbirimler aracılığıyla olay ya da durum karşısındaki tutumunu muhatabına daha net bir şekilde aktarabilmektedir.

(I) *Bugün yağmur yağdı* ve (II) *Bugün yağmur yağabilir*, örneklerinde yağmurun yağması ile ilgili bir kesinlik (I), bir de olasılık anlamı (II) bulunmaktadır. İlk sözcede görülen geçmiş zaman eki, yağmak fiilinin gerçekleştiğini gösterirken ikinci sözcede yer alan yeterlilik fiili sözceye belirsizlik, dolayısıyla *olasılık* anlamı katmaktadır. Yeterlilik fiili ikinci sözceye olasılık anlamı kattığından *olasılık kipliği* özelliği göstermektedir.

Sözcelerin anlamında olasılık, kesinlik, zorunluluk, izin, istek, tahmin, şüphe gibi değişiklik meydana getiren kiplikler, bir dilin doğal yapısı içerisinde var olan ve o dilin konuşurları tarafından üretilen birimlerdir. Aynı zamanda tüm bu birimler, düz bir sözceye anlam zenginliği katan, içinde bulunduğu dilin anlatım imkânlarını gözler önüne seren ve ait olduğu dilin olmazsa olmaz unsurlarındandır.

Fiilin anlamına etki eden kiplikler, kipte değişiklik meydana getirerek sözün anlamına netlik kazandırmaktadır. Kiplik, *önerme* ve *olay kipliği* olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

Önerme kipliği, önermenin doğruluğu ve gerçekliği hakkında bilgi vermektedir.

*Akşama ödevini bitirirsin **herhalde**.*

Olay kipliği ise konuşurun olası bir durum karşısındaki tutumunu göstermektedir.

*Akşama kadar ödevini bitirmek **zorundasın**.*

Sadece tek bir söz ile anlam alanı oluşturmayan olasılık kipliği, sözcenin içinde bulunduğu bağlamdan da beslenir. Olasılık kipliği konuşurun olay ve durum karşısındaki tavrını yansıtabilmesi için önemli birer dil bilgisi aracıdır.

Önerme kiplikleri içerisinde yer alan olasılık kipliği, *konusur tarafından üretilen olasılık kipliği*, *öznel olasılık kipliği* ve *nesnel olasılık kipliği* olmak üzere üç alt gruba ayrılmaktadır. Bununla birlikte konuşur tarafından üretilen olasılık kipliği de *müsadekâr olasılık kipliği* ve *tahminî olasılık kipliği* olarak ikiye ayrılır.

Türkçenin tarihî lehçelerinden Eski Uygur Türkçesi metinlerinde yukarıda adı geçen üç olasılık türü incelenmiştir. Taranan metinlerde, konuşur tarafından üretilen olasılık (müsadekâr olasılık ve tahminî olasılık) türlerinden müsadekâr olasılığa rastlanmamıştır. Bununla birlikte metinler; tahminî, öznel ve nesnel olasılık türleri bakımından oldukça çok malzeme sunmaktadır.

Metinlerde geçen olasılık türlerinden birkaç örnek şu şekilde verilebilir:

Tahminî olasılık kipliği:

(I) *tengrim suida baru bilmetin tengrike igdeyü muntag ulug çulvu sav sözledimiz **erser** muntag bu adunçsuz yazuk yazıntımız **erser** tengrim muntag bu amtı men raimast ferzind ögü(nür men) yazukda boşunu ötünür men* (H: XXXII; s. 18) ‘Ey tanrım, suçta giderek bilmeden tanrıya hile işleyerek böyle ağır küfür sözü söyledik ise böylece bu değişmez günahı işledik ise; tanrım şimdi ben Raimast oğul nedamet ederim, günahıtan fariğ ederek yalvarırım.’

(II) *arvışçılar begi tüzün kamrakkta. amtı çştani ilig beg közünmez bolup bardı. kalın yekler tegirmileyü avlap ilter ergey* (ÇB: 230; s. 30). ‘Sihirbazlar beyi, adil Kamarakta, şimdi Çaştana

han bey görünmez olup gitti. Pek çok şeytanlar etrafını çevirip (ona) saldırmış olacak(lar).’

Nesnel olasılık kipliği:

(I) *amrak kadaşım eşing tuşung bizing beş yüz eren kança bardı esen tegdi mü* (İKPÖ: LIII; s. 37) ‘Sevgili kardeşim; eşin dostun ve bizim beş yüz adamımız nereye gittiler? Sağ dönebildiler mi?’

(II) *takı yime kim kayu tınlığ beglerde ağır yazuklug bolup tutup ölürgeli azu kınagalı sakınsar kılıçı bıçgesi kagılı tsun tsun sınar uvşanur neñ bat kılı umaz kurtulur...* (KİP: 25; s.10). ‘Ve yine herhangi bir canlı varlık, beylere karşı suç işlese; (onu) tutup öldürmeyi veya (ona) işkence etmeyi tasarlasalar, kılıç, bıçak kırbaçları parça parça olur, ufalanır; hiç fenalık edemezler; kurtulur.’

Öznel olasılık kipliği:

(I) *ürüng esri ingek buzagulaçı bolmış. Ölgey men, timiş. Ürüng esri irkek buzagu kelürmiş. İdukluk yarağay. Ülügde ozmış tir. Ança biling: Edgü ol.* (IB: 41. mad.; s.23) ‘Ak benekli bir inek doğurmak üzere imiş. Öleceğim (galiba) demiş; (fakat ölmemiş) ak benekli bir erkek buzağı dünyaya getirmiş. (Bunu) Tanrı’ya kurban etmek uygun olur,) çünkü inek (böylece) kötü talihinden kurtulmuş, der. Öylece bilin: (Bu fal) iyidir.’

(I) *tamuda ört içinde örtenü turur tınlığka inçe tip tise. kel sini ölüreyin bu emgektin ozgıl. tengri yirinte toggaysen tiser aku tamuluklar barça turup katag ünin kıkırışu inçe tip tiyürler. bizni öldürmegil.* (UÜH-DBH: 17; s.30) ‘Cehennemde ateşler içinde yanaduran mahlûklara şöyle dense: “Gel, seni öldüreyim, bu ıstıraptan kurtul! Cennette (yine) doğarsın!” denecek olsa, bütün

cehennemlikler hep birden kalkıp yüksek sesle bağışarak şöyle derler: “Bizi öldürme!”.’

Tahmin, varsayım, çıkarım, şüphe, gelecek zaman vb. ifadeler muhtemel durumlara işaret eden anlam alanına sahiptir. Eski Uygur Türkçesi metinlerinde yukarıda geçtiği gibi pek çok sözce yer almakta ve tahminden, şüphe ve yeterliliğe kadar geniş bir olasılık anlamı taşımaktadır. Metinlerdeki olasılık kiplikleri; söz veya söz grubundan, eklerden ve söz+ek olmak üzere çoklu yapılardan oluşmaktadır.

a) Söz veya söz grubundan oluşanlar: (ör: *erki, erinç, birök... erser*)

b) Eklerden oluşanlar: (ör: *-sAr, -gAy*)

c) Söz+Ekten oluşanlar: (ör: *bolgu kergek*)

Amaç

Türkiye’de kip kavramı üzerinde pek çok çalışma yapılmış olmakla birlikte bir o kadar da farklı *kip* tanımı bulunmaktadır. Kipin fiilin zamanını mı yoksa konuşurun olay/durum karşısındaki ruhsal durumunu mu yansıtan bir yapı olduğu konusunda fikir birliği bulunmamaktadır. Kip, genel olarak, fiilin taşıdığı anlamı ve gösterdiği zamanı belirtme açısından sözcede önem arz eden yapılardan biridir. İngilizcede *mood* şeklinde ifade edilen bu kavram duygu, durum ve fiil kipi gibi anlamlar taşımaktadır. Türkiye Türkçesi üzerine yazılmış geleneksel dil bilgisi kitaplarında kipler *haber* ve *tasarlama* kipleri olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır.

Kipin anlamında kesinlik, zorunluluk, olasılık, çıkarım gibi yönlerde değişikliğe neden olan veya bu anlam alanlarını belirten ve niteleyen kiplikler, kavramsal olarak tanımı zor yapılabilen bir kategoridir. Sözcenin anlamını kısmen ya da tamamen değiştirebilen bu unsurlar sözceden atıldığında anlamda bazı bulanıklıklara sebep olmaktadır. Bu önemine rağmen Türkiye’de bu konu ile ilgili müstakil bir çalışma yok denecek kadar azdır.

Bununla birlikte yeni çalışılmakta olan ve ilginin gün geçtikçe arttığı konulardan biridir. Ayrıca kiplikler, kaynaklarda farklı adlarla (zarf veya bağlaç başlığı altında) incelenmekte; ayrı bir dil bilgisi kategorisi olarak değerlendirilmemektedir.

Kiplik türlerinden biri olan olasılık kipliği, konuşurun bir durum veya olay hakkındaki belirsizliği, kesin olmama halini, tahminini, şüphesini veya çıkarımını belirten kiplik kategorisidir. Yani konuşurun önermeyle ilgili olasılığı vurgulamasına yardımcı olan dil bilgisi unsurlarındandır.

Çalışmada, Eski Uygur Türkçesiyle yazılmış eserlerde kiplik özelliği arz eden kelimeler, ekler ve çoklu yapılar üzerinde durulacaktır. Metinler baştan sona taranarak sözceye olasılık anlamı katan kiplikler ayrı ayrı fişlenecek, sözceye kattığı anlamlara bakılacak ve en sonunda da elde edilen veriler üzerinden bir sonuca varılacaktır.

Önem

Kiplik sözler ve kiplik ekler başlı başına araştırma konusu yapılmamış, kiplik söz veya eklerden daha çok kimi çalışmalarda çeşitli vesilelerle bahsedilmiştir. Yapılmış araştırmaların doğrudan Türkiye Türkçesine yönelik az sayıda eserle sınırlı kalmış olması ise ayrı bir sorundur. Söz dizimi ve anlambilimi içinde önemli bir yere sahip olan kiplikler, incelenmesi gereken bir konudur. Bu bağlamda Türkçenin tarihî lehçelerini hedef alan böyle bir çalışmanın yapılmamış olması konunun tamamen yeni olması ile alakalıdır.

Çalışmanın Eski Uygur Türkçesine yönelik yapılması uygun görülmüş ve bu döneme ait sekiz eser incelenmeye karar verilmiştir. Eski Uygur Türkçesi metinlerinde olasılık kipliği niteliği gösteren unsurları incelemek, bu eserleri ve dönemin dil zenginliğini daha iyi anlamak açısından önemlidir.

Konuşma/yazma esnasında konuşurun farkında olmadan kullandığı kiplikler, anlamın belirginleşmesine, açıklık kazanmasına yardımcı olmaktadır. Kipliklerin, sözceye kattığı anlamlar göz önünde bulundurularak

değerlendirileceğinden metinleri yeni baştan anlamlandırmada yararlı olacağı düşüncesindeyiz.

Öncelikle tarihî lehçelere; ardından da Türkiye Türkçesine yönelik sistematik bir çalışmanın yapılmadığını bir kere daha belirtmek gerekmektedir. Tarafımızdan yapılacak olan çalışmanın konuyla ilgili diğer çalışmalara öncülük etmesini de umuyoruz.

Yöntem

Araştırmamızda eş zamanlı dilbilim yöntemi kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesi metinleri kendi dönemi içerisinde değerlendirilerek metinlerde bahsi geçen olasılık kiplikleri taranmış ve örnekler seçilirken ve yorumlanırken dönemin koşulları göz önünde bulundurulmaya çalışılmıştır.

Çalışmada izlenen yol şöylece özetlenebilir: İlk olarak çalışma için gerekli olan Türkçenin tarihî lehçelerinden Eski Uygur Türkçesi metinleri belirlenmiştir. *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, *Kuanşi İm Pusu*, *İrk Bitig*, *Huastuanift*, *Küentso Biyografisi*, *Çaştani Bey Hikâyesi*, *Uygurca Üç Hikâye* ve *Üç İtigsizler* olarak belirlenen eserlerin seçiminde dikkate alınan ölçütler şunlardır:

1. Türkiye Türkçesine aktarılmış olması.
2. Dönemin dil özelliklerini temsil edebilirliği.
3. Metinlerin *Türk Dili Tarihi* kitaplarında bir kısmından ya da tamamından örnek verilmesi, hakkında bilgi verilmesi veya öneminden bahsedilmesi (bk. Ercilasun, 2004; Caferoğlu, 2001).
4. Yazıya geçirilmiş metinler olması.
5. Eserlerin nesir türünde yazılmış olması.

Bir sonraki aşamada, belirlenen metinlerde olasılık kiplikleri taranmıştır. Baştan sona ve atlanmadan yapılan tarama sonucunda fişleme tekniğinden yararlanarak elde edilen her bir olasılık kipliği için kipliğin yer aldığı sözce ile beraber gerekli hallerde de tüm sözce sayfa ve satır

numarası ile beraber, fişe kaydedilmiştir. Fişlerdeki sözceler incelendikten sonra çalışmada yer vermek üzere örnekler belirlenmiştir.

Verilen örnek sözcelerin sonunda parantez içinde sırasıyla, ilgili örneğin alındığı eser adının kısaltması, örneğin asıl metinde geçtiği sayfa/satır numarası, sonunda da aktarılmış metindeki sayfa numarası yazılmıştır (Ör: H: XXXII; s. 18). Bu yöntemle örnek sözcenin, geçtiği metinde bulunmasının kolaylaştırılması amaçlanmıştır.

Eski Uygur Türkçesi metinlerinden alınan sözcelerin ilk önce Latin harfleriyle karşılığı; ardından Türkiye Türkçesine aktarımı verilmiştir. Kiplik kategorisi anlambilimle doğrudan ilgili olduğundan verilen sözcelerde geçen kipliklerin hangi anlam alanlarına işaret ettiği açıklanmaya çalışılmıştır. Bunun yanı sıra metinlerde karşılaşılan olasılık işaretleyicilerinin yapısal özelliklerine de değinilmiştir.

Kapsam ve Sınırlılıklar

Çalışmanın konusu Eski Uygur Türkçesinde olasılık kiplikleridir ve Türkçenin tarihî bir lehçesi olan Eski Uygur Türkçesinin yukarıda bahsi geçen metinlerinde olasılık kiplikleri çalışılmıştır.

Belirlenen metinler taranarak olasılık kiplikleri incelenmiştir. Kiplik kategorisinin sınırları kesin çizgilerle belirlenmiş değildir; buna bağlı olarak da pek çok alt kategorisi bulunmaktadır. Çalışma için ayrılan sürenin sınırlı olması, Eski Uygur Türkçesinde tüm kiplik işaretleyicilerinin incelenmesini zorlaştırmaktadır. Bu sebeple bilgi ve olay kipliği olmak üzere ikiye ayrılan kiplik türlerinden bilgi kipliği içerisinde yer alan olasılık kipliği üzerinde çalışılmasına karar verilmiştir.

0. GİRİŞ: KİPLİK VE KİPLİK KATEGORİLERİ

Konuşur ya da yazarın sözcesine açıklık, netlik getirmek amacıyla söz dizimi içerisinde yararlandığı, bir olay/durum karşısındaki tutumunu, düşüncesini yansıtan; kesinlik, tahmin, zorunluluk, yeterlilik, olasılık, şüphe, istek vs. anlam alanlarına sahip ekler ve sözlere *kiplik* adı verilmektedir. Bir zaman eki kiplik işaretleyicisi olabileceği gibi geleneksel dil bilgisi kitaplarında zarf olarak adlandırılan kelimeler de kiplik belirtmektedir. Bağlamla doğrudan alakalı olan ve ondan ayrı düşünölemeyen kiplik kategorisi sözcenin anlamını değıştirmektedir. Bu özelliğı ile de anlambilim alanına girmektedir.

Kiplikleri tek bir sözce içerisinde değil de gerektiğinde tüm metin içerisinde değlendirmek ve anlamlandırmak gerekmektedir. *İçeri girebilir* sözcisi tek başına bakıldığında birden fazla anlam taşımaktadır. Sözce, bir taraftan izin anlamı taşıırken diğertaraftan da bahsi edilen kişinin her an içeri girebileceğı olasılığını düşöndürmektedir. Hangi anlamın kastedildiğinin anlaşılabilmesi için bu sözcenin öncesine veya sonrasına bakmak gerekmektedir.

Yukarıda kısaca bahsedilmeye çalışılan kiplik konusu Türkiye Türkçesinde yeni ele alınıp incelenmeye başlanan konulardandır. Bu sebeple kiplikler, hem terim anlamları hem de içerdığı ek ve sözler bakımından karıştırılmaktadır. Tabii bu durumda şimdiye kadar yazılmış geleneksel dil bilgisi kitaplarında konunun aynı şekilde ele alınmış olması ve çalışınların kiplik terimini kendilerince adlandırmak istemesi etkili olmuştur.

Çalışmanın gereğı olarak Giriş Bölümünde kip ve kiplik konusu üzerinde durulduktan sonra olasılık, olasılık türleri ve olasılık

işaretleyicilerinin izahına çalışılacaktır. Girişten sonra Eski Uygur Türkçesinde olasılık kipliğinin hangi ek ve sözlerden meydana geldiği ortaya konulmaya çalışılacaktır.

0.1. Fiil Çekim Kategorileri, Kip (*Mood*) ve Kiplik (*Modality*)

Türkçede fiilin çekime girdiği çekim kategorisi ile ilgili farklı görüşler mevcuttur. Korkmaz, fiil çekim eklerinin şekil ve zaman ekleri (kip ekleri) ile şahıs eklerinden meydana geldiğini söylemektedir (Korkmaz, 2007b: 25).

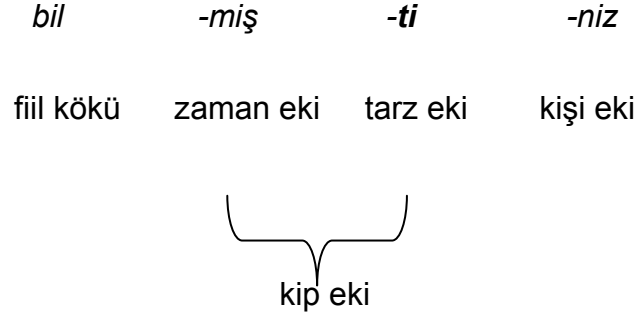
Ergin'e göre fiil, işletme yani çekim ekleri altı gruba ayrılmaktadır: şekil, zaman, şahıs, sıfat-fiil, zarf-fiil ekleri ve soru eki (Ergin, 2002: 143). Eker ise fiil çekimi ile ilgili şunları söylemektedir:

“Türkçede eylem, söz dizimsel yapılarda temel olarak zaman ve tarz (tense), görünüş (aspect), çatı (voice) ve kip (modality) kategorilerine göre çekime girer.” (Eker, 2003: 299).

Ediskun, fiillerin zaman, şekil ve kişi olmak üzere çekimlendiğini söylerken zaman ve şeklin ise kipi oluşturduğunu dile getirir. (Ediskun, 2007: 170-172).

Gencan, fiillerde zaman, kip, kişi ve çatının bulunduğunu; bu dört kategorinin anlamca kaynaşmış olduğunu söylemektedir. Ayrıca kipi, zaman ve anlam özelliklerine göre fiillerin türlü eklerle girdikleri biçim olduğunu dile getirmektedir (Gencan, 2001: 304).

Banguoğlu, fiil çekim kategorisinde zaman ve kişi ekine ilaveten çokluk ve tarza yer vermektedir. Tarzın ise fiilin basit, bildirme çekiminde görülmediğini, diğer çekimlerde ayrı eklerle gösterildiğini söylemektedir:

Şekil 1

Çekim ekleri, örnekte de görüldüğü gibi sırasıyla zaman, tarz, kişi, sayı (çokluk) ekleri şeklinde sıralanmaktadır. Zaman (ve varsa tarz) eki ile uzatılmış bir fiilin tekli ve çoklu kişi ekleri almasıyla bir kip meydana gelmektedir (Banguoğlu, 2007: 440).

Görülmektedir ki zaman, tarz, kip, kişi, çokluk, görünüş ve çatı olarak farklı birleşimlerle sınıflandırılan fiil çekim kategorilerinin temelinde zaman, tarz ve şahıs olmak üzere üç kategoriden meydana geldiğini söylemek mümkündür. Çatı ve görünüş kategorilerinin; zaman, tarz ve şahıstan ayrılması gerekmektedir. Çatı ekleri, yapım eki olduğu, fiilin anlamını tamamen değiştirebildiği ve kalıplaşma özelliği gösterebildiği için fiil çekimine dâhil değildir. Bununla birlikte Eker'in gösterdiği görünüş kategorisi ise çekimlenmiş fiilin içerdiği anlamı içine alan, bitmişlik ve sürerliliğe vurgu yapan, kısacası kök+zaman+tarzı kapsayan çekim dışı kategoridir (bk. Eker, 2003).

Üç temel fiil çekim kategorisinden biri olan *zaman*, oluş ya da kılışın ne zaman gerçekleştiği veya gerçekleşeceği hakkında bilgi vermektedir. Sözcede ya fiile gelen eklerle ya da sözceye eklenen kelimelerle fiilin zamanı anlatılır.

Ör: (I) *Neyse ki ödevlerimi zamanında bitirdim.*

(II) *Yarın yola çıkıyorum.*

Her iki örnek de göstermektedir ki fiilin yapılma zamanını anlatan bir ek vardır. İlk örnekte bulunan *bitirmek* tamamlanmış bir fiildir ve geçmiş bir zamanda yapılmıştır. Bahsi geçen zaman, görülen geçmiş zaman eki (-DI) ile gösterilmiştir. İkinci örnekte ise *yola çıkmak* fiili henüz gerçekleşmemiştir ve gelecek zaman bildirmektedir. İkinci sözcedeki zaman ise gelecek zamanı ifade etmektedir ve geleneksel dil bilgisi kitaplarında şimdiki zaman eki şeklinde geçen (-yor) ile verilmiştir.

Zaman; geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman olmak üzere üç temel kategoriye ayrılmaktadır. Geçmiş zaman, daha önceden gerçekleşmiş/tamamlanmış bir fiil veya olaya işaret etmektedir. İşaretleyicileri ise (-miş) ve (-DI) biçimbirimleridir. Bağlı biçimbirimlerin dışında *geçen, dün, iki gün önce* gibi zaman belirteçleri de geçmiş zamana işaret eden kelimelerdir. Şimdiki zaman kategorisi devam etmekte olan hareketleri ifade eder. Geniş zaman (-r/-Ar) ve şimdiki zaman eklerini (-yor) bu kategori altında toplamak mümkündür. Geniş zamanın bu kategoride yer almasının temel sebebi, ne geçmiş zaman gibi tamamlanmış/bitmiş bir fiili ne de gelecek zaman gibi henüz tamamlanmamış/bitmemiş bir fiili ifade etmesidir. Şimdiki zamanın bağlı biçimbirimlerden başka *şimdi, şu an, hâlâ, her zaman, daima, genellikle* gibi kiplik işaretleyicileri bulunmaktadır. Gelecek zaman ise henüz tamamlanmamış/bitmemiş bir hareketi göstermektedir. Ancak bu hareket gelecek bir zamanda gerçekleşecektir. Gelecek zaman kategorisinin genel olarak işaretleyicisi ise (-AcAk) biçimbirimidir. Bu biçimbirimle birlikte, *yarın, iki gün sonra* gibi zaman belirteçleri de bu kategoride kullanılabilmektedir.

Tarz kategorisi, hareketin ne şekilde ve nasıl yapıldığını göstermektedir. Bununla birlikte, zaman da ifade eden tarz, Banguoğlu tarafından bildirme, anlatma, söylenti ve şart tarzı olmak üzere dörde ayrılmaktadır (Banguoğlu, 2007: 440).

<i>bil</i>	<i>-di</i>	<i>- y</i>	-se	<i>- niz</i>
fiil kökü	zaman eki	yardımcı ses	tarz eki	kişi eki
(şart tarzı)				

Şekil 2

Korkmaz (2007b: 25), Ergin (2002: 143) ve Ediskun (2007: 170) tarz ifadesi yerine *şekil* kavramını kullanmayı tercih etmiştir.

Kişi ekleri ise fiilin kim tarafından yapıldığını yani fiilin kılıcısını göstermektedir ve her fiilin de mutlaka bir kılıcısı bulunmaktadır.

<i>geliyor-um</i>	1. teklik şahıs
<i>geliyor-sun</i>	2. teklik şahıs
<i>geliyor-Ø</i>	3. teklik şahıs
<i>geliyor-uz</i>	1. çokluk şahıs
<i>geliyor-sunuz</i>	2. çokluk şahıs
<i>geliyor-lar</i>	3. çokluk şahıs

Zaman ve tarz ekleri, fiilde *kip* kategorisini oluşturmaktadır (bk. Şekil 1). Sadece fiilin zamanı hakkında bilgi vermeyen; aynı zamanda da yapılaş şekline vurgu yapan kiple ilgili Ediskun da zaman ve tarzın kipi oluşturduğunu

dile getirmektedir (Ediskun, 2007: 170). Gencan da fiillerin zaman ve anlam özelliklerine göre türlü eklerle değişik biçimlere girdiğini söylemektedir (Gencan, 2001: 304).

Daha çok zamana karşılık olarak kullanılan kip terimi, geleneksel dil bilgisi kitaplarında temel olarak iki kategoriye ayrılmaktadır: *haber kipleri* ve *tasarlama kipleri*. Haber ve tasarlama kipleri sadece oluş veya kılışın zamanını gösteren yapılar değil; aynı zamanda ne tarzda yapıldığını da anlatan işaretleyicilerden oluşmaktadır. Sözcüde fiilin hangi süre içerisinde ortaya çıktığını ya da çıkacağını gösteren ve konuşurun tutumunu yansıtan belli dil bilgisi yapıları vardır. İletişim sürecinde konuşurun aktardığı fiile dair bahsi geçen bilgileri veren dil bilgisi kategorisine *kip* adı verilmektedir.

Delice'ye göre, fiilin çekime girdiği diğer bir kategori olarak gösterilebilecek olan kip, adına fiil denilen kelime türünün söz dizimi içindeki görünümelerini değiştiren ve belirleyen kavramlardan biridir (Delice, 2002: 201).

Korkmaz kipi, “Fiil kök veya gövdesinin gösterdiği oluş ve kılışın zaman ve şahıs kavramlarına bağlı olarak ne şekilde yapıldığını veya olduğunu gösteren gramer kategorisi” olarak tanımlamış ve Türkçede kiplerin bildirme kipleri ve istek kipleri olarak ikiye ayrıldığını söylemiştir (Korkmaz, 2007a: 103). Bu tanımda kipi fiilin zamanına da vurgu yapan bir yapı olduğu görülmektedir. Ayrıca Korkmaz kipi, “Fiiller şekil, zaman ve şahsa bağlı bir yargıya dönüşebilmek için belirli anlatım kalıplarına girerler. İşte bu anlatım kalıplarına kip denir.” biçiminde de tanımlamaktadır (Korkmaz, 2007b: 569).

Kip teriminin geleneksel dil bilgisi kitabında zaman kavramını karşıladığı görülmektedir. Kimi dil bilgisi çalışmalarında ise *mood* yani konuşurun tutumunu yansıttığı söylenmektedir. Geleneksel dil bilgisi kitaplarında haber ve tasarlama kipleri olarak ikiye ayrılan bu yapının, daha

çok konuşurun ruh halini yansıtmaya yardımcı bir dil bilgisi aracı olduğu kanaatindeyiz. İngilizce karşılığı *mood* olan kip teriminin, sadece zamanı işaretleyen bir yapı değil, konuşurun tavrını gösteren bir yapı olduğu anlaşılmaktadır.

Akerson kipi şöyle tanımlamaktadır: “Konuşmacının, aktardığı içerik karşısındaki tutumudur. Ne var ki bu tutum birbirinden çok değişik bakış açılarına dayanabilir. Gerçek-gerçek değil, bildirme-istek/koşul-buyruk, niyet, sitem, inanmama, kesinlik, bir olayın gerçekleşmesinin mümkün olması, istenmesi gibi karşıtlıklar açısından değerlendirilebilir. Gene başka bir ayrım içeriğin izlenirliği ya da izlenmezliği karşıtlığına dayanabilir.” (Akerson, 1994: 82).

Hacıömeroğlu, “Eğer konuşan, dinleyen ya da kendisinden söz edilenin yaptığı filin dildeki kullanımına göre düzenlenen bir anlatım biçimiye, kipi söz konusu bu kişilerin ruh durumlarıyla ilgili bir olgu olduğu sonucu çıkarılabilir” diyerek konuşurun olay ya da durum karşısındaki tutumuna dikkat çekmektedir (Hacıömeroğlu, 2007: 479).

Aksan ise kipi, “Eylemin bildirdiği devinimin, oluşumun, kılınışın konuşan açısından ne tarzda, ne yolda yansıtıldığını gösterir. Bir bakıma açıklamada beliren ruh durumu da denilebilir.” şeklinde tanımlamıştır (Aksan 1995: 263).

Uzun ise kipi, “Konuşmacının önermeye kattığı tutumu sunan kategoridir ve zaman ile görünüşten konuşmacı odaklı olmakla bu açıdan farklıdır. Konuşmacı tümceye bildirme, gereklilik, istek, dilek, emir, olumsuzluk, soru, öğüt, uyarma, amaç, yeterlilik, olasılık, olanak, izin, yasaklama, şüphe, koşul, potansiyel gibi kavramları kategoriyal yollarla katabilir.” şeklinde ifade etmiştir (Uzun, 2004: 150).

Ergin kipi şu şekilde tanımlar: “Kip yahut şekil, fiil kök veya gövdesinin ifade ettiği hareketin ne şekilde yapıldığını veya olduğunu gösteren gramer kategorisidir. Fiil kiplerinin hepsi yalnız kip veya şekil göstermez, bunlardan bazıları aynı zamanda zaman da ifade eder.” (Ergin, 1998: 133).

Kipin, kiplik kavramının fiilde türlü işaretleyicilerle gerçekleşmesi ve bu gerçekleşmelerin ortaya koyduğu fiilin morfo-sentaktik bir gramer kategorisi olduğunu ifade eden Kılıç, kip kategorisinden sonra kiplik kategorisine vurgu yapmak istemektedir (Kılıç, 2004: 2).

Yapılan alışmalar göstermektedir ki kiple ilgili farklı görüş ve tanımlar ortaya çıkmaktadır. Akerson, Aksan, Hacıömeroğlu, Uzun ve Kılıç, kipi konuşurun olay ya da durum karşısındaki tavır ve yaklaşımı olarak değerlendirirken kipin anlam bildiren ve sözcede anlam değiştiren birimler olduğunu vurgulamaktadır. Banguoğlu, Korkmaz ve Ergin ise kipin hem zaman hem de kişi bildiren yapılar olduğuna; bununla birlikte konuşurun aktardığı olay ya da durumla ilgili tutumunu da yansıttığına dikkat çekmektedir.

Geleneksel dil bilgisi kitaplarında bağımsız bir başlık altında yer verilmeyen; fakat fiil çekim kategorilerinden olan kiple ilişkili olan kiplik kategorisi de bünyesindeki eklerden dolayı çekim kategorilerinden sayılabilir. Zaman ve tarzın oluşturduğu kip kategorisinin sözcedeki anlamını sağlamlaştıran *kiplik* kavramı, Kılıç’ın da belirttiği gibi kiple alakalıdır. Fiil ekim kategorilerinden tamamen soyutlanamayacak olan kiplik kategorisi, ya fiile eklenen bir zaman eki ya da sözce içerisinde yer alan bir söz veya söz grubu olabilmektedir (bk. Bölüm 3). Konuşurun aktardığı olay ya da durum karşısındaki ruh halini yansıtan, tutumunu belirten ve kipin anlamını belirginleştirmeye yardımcı olan bir dil bilgisi kategorisi olan kiplikle ilgili yapılan tanımlardan bahsetmek konunun sınırlarının daha iyi anlaşılması açısından yerinde olacaktır.

İlk olarak Günay kiplikle ilgili şunları söylemektedir:

“Öznenin yaptıkları, sözcesi ile kendisini bağımlı kıldığı sorumlulukları ya da yükümlülükleri, durumu ya da bir başka öznenin beklentisi, ürettiği sözcisinde belli olur. Sözceler arası işlevler ve bağıntılara göre iki sözce arasında da etkileşim olabilmektedir. Bu iki sözce arasındaki bağıntı kip olarak değerlendirilir ya da iki öznenin oluşturduğu sözceler yardımı ile birbirini etkilemesinde kipsel bir durumdan söz edilir. Belli bir bağıntı içindeki bu tür ikili sözcelerde, sözcenin birisi diğerini nesne olarak alması ve onu değiştirmesi, yani ikinci sözceyi belirlemesi kipsel bir yapıyı ortaya koyar. Bu iki sözce arasındaki belirleme biçimindeki ilişki kiplikle açıklanabilir. Bu bakımdan kiplik kavramı, sözceleme oluşunu kavrayabilmek için kullanılan araçların çözümlenmesine yardım eder.” (Günay, 2001: 27).

Kip ve kipliği birbirinden ve sözceden ayrı düşünmek mümkün değildir. Söyleyenin duygularını ifade etmede yararlandığı yapılara vurgu yapan Günay, sözcenin anlamını kavrayabilmek için kip ve kiplik işaretleyicilerine bakmak gerektiğini söylemektedir.

Kipler emir, istek, gereklilik-zorunluluk, koşul vb. anlamların ifadesini sağlayan, biçimsel açıdan gramatikalleşmiş, morfolojik kategorilerdir ve fiil çekim paradigmalarıyla ifade edilir. Kiplik ise, bu sayılan anlam alanlarının bizzat kendisiyle ya da kısaca anlam alanlarıyla ilgilenir (Demir, 2008: 17).

Kiplik denilen dil bilgisi kategorisi, doğrudan anlamla alakalıdır. Kiplikler, gerek bağılı bir biçimbirim olsun gerek de bir söz olsun, sözce içinde kiplin anlamını tasvir eden unsurlardır. İngilizce karşılığı *modality* olan kiplik, kiplin anlamının belirginleşmesine yardımcı olmaktadır.

Kip bir ifadenin kabul edilen veya düşünölen şeklini belirler. Buna göre kipler ifade türleridir denilebilir. Kiplik ise, fiil tarafından belirlenen bir olayın veya hareketin nasıl oluştuğunu veya nasıl düşünöldüğünü ifade eder. Yani sözce içerisinde fiil, kiplik görevini yerine getirirken sözce bizzat haber görevini üstlenir (Karabağ, 2000: 275).

Kipliğin anlambilimle, kiplin ise biçimbirimle ilgili kavramlar olduğunu savunan Demir, bu dilbilim kategorileri ile ilgili olarak şunları söylemiştir:

“Doğal anlamların dil anlamlarına dönüşümü, bireyin idrak süzgecinden geçerek gerçekleştiği için çoğu zaman bireye ait tutum ve yargılardan bağımsız değildir. Örneğin birey, bahsedeceği olay, durum ya da bilginin gerçekliğine inanabilir, şüpheyile yaklaşabilir, inanmayabilir; gerçekleşmesinin olası ya da belirli koşullara bağılı olduğunu düşünebilir vb. Dolayısıyla bir olayı, bir bilgiyi veya bir isteği aktarırken, aktarım yapmakla kalmayıp tutum ve yargıları da konuşmasına yansıtabilir. Kiplik bireyin tutumlarının, bilgisinin ve statüsünün konuşmasına nasıl yansıdığını da incelemektedir. Özetle kiplik, konuşurun tahmin, çıkarım, varsayım; gerçekliğine dair delilleri gösteren görsel-işitsel delil, söylenti, genel bilgi, birinci el kişisel tecrübe vb.; koşullarına ve gerçekleşme potansiyeline yönelik beklentilerini gösteren zorunluluk, gönüllölük, istek vb. anlam kategorilerinin ifadesini sağlar.” (Demir, 2008: 18).

Huddleston da kiplik için, yüklemın ifade ettiğı bir olay hakkında, bir gramer mekanizmasının konuşur ya da yazanın tutumu bakımından söylediğı şey olduğunu dile getirmektedir (Huddleston’dan aktaran Çakır, 1992: 383).

Kipliğı, yüklemi değıştiren bir durum olarak tanımlayan Günay, bu gramer kategorisini, kişinin kendi isteğı ya da dışarıdan gelen bir baskıdan

dolayı eylem yapması, bir başka özne tarafından yapmaya zorlanması ya da öznenin kendi yetenek ve isteklerinin ortaya çıkmasını belirten sözceler olarak değerlendirmektedir (Günay, 2001: 27).

Butler, kipliği, standart İngilizcede *might, must, may, can, could, will, would, should, ought (to)* gibi kiplik yardımcıların (*modal auxiliaries*) kullanılması şeklinde tanımlanmaktadır. Ayrıca ona göre kiplik, hem konuşurun önerme veya tutumunu belirten anlamsal-edimsel ayrımdır hem de öznenin bir konu hakkındaki tahminleri olarak belirtilebilir (Butler, 2003: 969).

Kılıç, kipliği, önermenin belirttiği içeriğin değeri ve geçerliliği karşısında, konuşulan veya anlatılan olayın katılımcısının, başka bir deyişle konuşur veya anlatı kahramanının fikrini, bakışını, bildirimle ilgisini ve ilişkisini gösteren bir anlambilimi kategorisi şeklinde tanımlamaktadır. Bununla birlikte Kılıç, konuşmayı gerçekleştiren kişinin anlattığı konu ya da durumla ilgili görüşlerini kiplik aracılığı ile yansıttığını belirtmektedir (Kılıç, 2004: 2).

Anlambilim alanına giren kiplik kategorisi, sözceden ayrı düşünölemeyeceği gibi tek başına hem söz dizimsel hem de dil bilgisel değer taşıyan unsurlardan oluşmaktadır. Tek bir kelime de sözcenin akışını değiştirebilecek güce sahip olabilmektedir. Kiplik işaretleyicileri, konuşurun zihninin yansıması olan ve çoğu zaman bağlamdan hareketle anlamı belli olan bağlı biçimbirim, söz veya çoklu gruptan (ek+söz) meydana gelmektedir.

Kipliğin, sözcenin bağlamı ve toplumsal ilişkilerle iç içe olduğunu söyleyen Bybee ve Fleishman, kiplik anlamların yüz yüze etkileşimle ortaya çıktığını belirtmektedir (Bybee ve Fleishman, 1995: 3). İnsanlar konuşma esnasında düşüncelerini daha açık bir biçimde dile getirmek isterler; fakat sadece bir dil için gerekli olan temel yapılar yeterli kalmayabilir. Örneğin,

eşinin akşam yemeğine vaktinde gelmesi ile ilgili tereddüdü bulunan bir kadın, bu duygusunu konuşmasında yansıtabilir. Bunun için de *herhalde, galiba, zannedersem, bence* gibi ya da *yemeğe yetişebilir, geç kalabilir, işten erken çıkarsa gelir* gibi ifadelerde yer alan kiplik eklerden ve çoklu yapılardan yararlanacaktır. Böylece kiplik sözler ve yapılardan yararlandığı için onu dinleyenler, eşinin eve gelişi hakkında ne düzeyde bilgisi olduğunu anlamış olacak ve konuşurun sözcesinden hareketle evin hanımının, eşinin vaktinde yemekte olacağı ile ilgili fazla bilgi sahibi olmadığı sonucuna varacaktır.

Kipliğin daha çok diyalog süreci içerisinde ortaya çıkmasından dolayı dildeki karşılıklı etkileşimleri de açık bir şekilde gösterdiğini belirten Karabağ, aslında kiplik konusunda insanlar arası ilişkiye dikkat çekmek istemektedir (Karabağ, 2000: 275). Çünkü konuşur karşısındakine bir olay, niyet ya da arzusunu kiplik sayesinde ifade eder. Kipliğin kullanımını konuşur-dinleyen ilişkisinden ayırmayan Karabağ, şunları söylemektedir:

“Bazen bir kip birden fazla anlam ifade etmektedir. Bu anlamlar, bu kipi kipsel değerleridir. Burada konuşmacının söyledikleriyle ne anlatmak istediğinin yanında dinleyicinin duyduklarını algılama biçimi öne çıkmakta ve önem kazanmaktadır.” (Karabağ 2000: 278).

Tüm bunlar göstermektedir ki, aslında bir gramer terimi olan kiplik sadece dil bilgisi alanı ile değil aynı zamanda toplumbilim, anlambilim, pragmatik gibi alanlarla da ilgilidir. İnsan, toplum denilen sosyal yapının bir parçası; sözce de insana ait bir ürün olduğuna göre sözceyi toplumbilimden ayırmak mümkün değildir. Bir sözce içerdiği anlam bakımından insanın yaratısı ve toplumun yansımasıdır. Kiplikler, sözcede yer alan anlam alanına işaret eden dil bilgisi araçları olduğu için anlambilimin doğrudan çalışma alanına girmektedir. Kılıç da bu durumu şöyle izah etmektedir:

“Kiplik kategorisi, semantik kapsamıyla dilbilimi dışında öncelikle mantık ve felsefe, ayrıca sosyoloji ve psikoloji disiplinleriyle de sıkı bir bağlantı içindedir.” (Kılıç, 2004: 3).

Kılıç'ın da belirttiği gibi anlambilimle ilişkili olan kiplik kategorisi, mantığın, felsefenin ve yine insanı konu alan toplumbilim ve psikolojinin de alanına girmektedir. Konuşurun düşüncesini daha etkili ve anlaşılır kılmak amacıyla tercih ettiği kiplik söz veya ekler, onun ruh halini yansıtan, dil aracıdır. Din ve toplumsal alışkanlıklar da konuşurun sözcesinde kullandığı kipliklere yansımaktadır. İnsanın düşünce dünyasından, hayal gücünden, deneyimlerinden, hislerinden; ait olduğu toplumdaki soyutlanamayacak olan kiplik, bir dilin vazgeçilmez unsurlarından biridir.

0.1.1. Kiplik Kategorileri

Kiplik, kendi içerisinde alt dallara ayrılan bir dil bilgisi kategorisidir. Fakat her dilbilimci, bu sınıflandırmayı farklı şekilde yapmaktadır. Bu zamana kadar yapılan sınıflandırmalardan hareketle genel iki kategoriden bahsetmek mümkündür:

1. Önerme kipliği (*propositional modality*)
2. Olay kipliği (*event modality*)

Kiplik konusunu ele alan en önemli çalışmalardan Palmer'ın eserini (2001) esas alarak yapılan pek çok sınıflandırmadan hareketle en doğru şeklinin temelde *önerme* ve *olay kipliği* kategorileri olduğunu söylemek yerinde olacaktır.

Çalışmada ilk olarak, önerme ve olay kiplikleri açıklanıp konu gereği önerme kipliğinin bir alt kategorisi olan bilgi kipliği hakkında bilgi verilmeye ve ardından daha özele inilerek olasılık bildiren kiplik söz ve yapılar aktarılmaya çalışılacaktır. Öncelikle bu iki ana kategorinin ne olduğundan bahsetmek,

farklılıklarını dile getirmek ve bu kategorilerle ilgili örnekler vermek gerekmektedir.

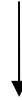
Kaynaklarda önerme yerine bilgi kipliği, olay kipliği yerine izin-yükümlülük kipliği ifadeleri de geçebilmektedir. Bu kiplik kategorileri anlam bakımından aynı; fakat adlandırma olarak farklıdır.

Bu zamana kadar yapılan pek çok çalışma temel iki kategori arasındaki farklılığa dayanmaktadır: Bunlardan birinin konuşurun gerçekçi içeriği, diğerinin ise konuşurun bu durum hakkındaki değerlendirmesi olduğunu söyleyen Belyaeva, ilkinde önerme kipliğine dikkat çekmek istemektedir (Belyaeva, 2002: 241). Bu temel iki kategoriden biri olan önerme kipliğinin bir alt kategorisi olan bilgi kipliği, Palmer'a göre, konuşurun kararlarında önermelerin yerini göstermektedir (Palmer, 2001: 54-55).

Önerme kipliğinin konuşurun olay karşısındaki yargısı ile ilgili olmasına karşın olay kipliğinin konuşurun olası bir durum karşısındaki tutumu ile ilgili olduğunu söyleyen Palmer önerme ve olay kipliği arasındaki temel farka dikkat çekmektedir. Önerme kipliği *bilgi kipliği* ve *delile dayalı kiplik* olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bilgi kipliği ile konuşur önermenin gerçekliği hakkında yargıda bulunurken önerme kipliğinin diğer bir kategorisi olan delile dayalı kiplikle konuşur gerçekliğini bildiği delillerden hareketle düşüncesini kuvvetlendirir (Palmer, 2001: 7, 8). Bilgi kipliği içerisinde tahmin, varsayım, şüphe, olasılık barındırmaktadır; delile dayalı kiplik ise duyu organlarından ve hislerden yararlanarak bilgi kipliğine kıyasla gerçeğe daha yakın bilgi sunmaktadır.

Kate may be at home now.

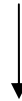
“Kate şimdi evde olabilir.” (olası bir sonuç)

Bilgi kipliği

I saw Kate coming in. She must be at home now.

“Kate’i eve girerken gördüm. Kate şu an evde olmalı.”
(olabilecek tek olasılık)

Delile dayalı kiplik

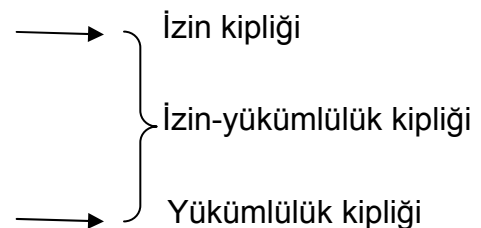
Olay kipliği ise *izin-yükümlülük kipliği* ve *hareket kipliği* şeklinde iki alt kategoriye ayrılmaktadır. İzin-yükümlülük ve hareket kipliği arasındaki fark, birincisinde söz konusu olan olay veya durum kişinin kendisi dışındaki etkenlerle ilişkiliyken ikincisinde durumsal etkenler kişinin kendisiyle alakalıdır (Palmer, 2001: 9).

Kate may come in now.

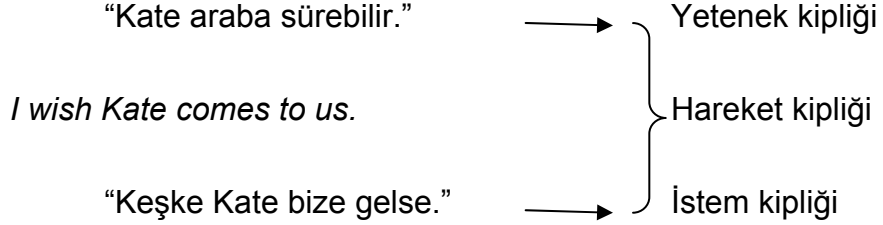
“Kate şimdi içeri girebilir.”

Kate must come in now.

“Kate şimdi içeri girmeli.”

Kate can drive a car.

Yukarıdaki sözcelerde geçen "girebilir" ve "girmeli" kelimelerindeki -ebil- ve -meli ekleri, ilk ikisinde izin verme ve yükümlülük bildirme amacıyla kullanılan bağlı biçimbirimlerdir. Anlamı belirginleştirmek için ekler kullanılabildiği gibi "mümkün" ve "gerek" türünden kelimeler olasılık veya zorunluluk bildirmek için kullanılabilirler. Son iki sözcedeysse konuşurun kendisi ile alakalı olan ve dışarıdan bir etkiye maruz kalmadığı durumlar devreye girmektedir.

Kılıç ise iki temel kategori olarak önerme ve olay kipliklerini değil de bunların alt kategorileri olarak adlandırılan; fakat aynı anlam alanını kapsayan bilgi ve izin-yükümlülük kipliklerini esas almakta ve bu kiplikleri şöyle tanımlamaktadır:

"Bilgi kipliği, konuşmacının söylediklerini kendi bilgisi, inancı veya tahminleri çerçevesinde doğru, kesin, olası ya da çıkarsama ile elde edilmiş veya delile dayalı bilgi olarak algıladığını belirtir. İzin-yükümlülük kipliği ise temelde bir zorunluluk kavramı çevresinde çeşitlenen anlamları dile getirir. Bilgi kipliği önermenin doğru olduğunu bilmeyi, bilmemeyi ya da doğru olmadığını bilmeyi dile getiren kipliktir. Bilgi kipliği, bir gerçek olarak ifadenin doğruluğu hakkındaki açığa vurmalarıdır." (Kılıç, 2004: 5).

Halliday'e göre, bilgi kipliği konuşurun tahmin ve olasılıkla ilgili değerlendirmesidir. İçerikle bağlantılıdır ve konuşur tarafından üstlenilen hareketin bir kısmıdır. Aynı zamanda bu hareketin söyleyen olarak konuşurun, konuşması üzerindeki tutumu olduğunu söylemektedir (Halliday, 1970: 349).

Lyons ve Traugott bilgi kipliğini şöyle tanımlamaktadır:

“Bilgi kipliği, bir işi yapan ve yapılan iş arasındaki ilişkiyle ilgili olarak, konuşan kişinin bilgi derecesini yansıtır. Daha çok öznel olanı yansıtan bilgi kipliği, özellikle gerçeklikten uzak durumları ifade eder.” (Lyons, 1977: 799). “Aynı zamanda önermenin gerçekliği hakkındaki inanışları belirtir.” (Traugott, 1989: 35).

Bybee ve Fleischman, bilgi kipliğini, bir önermenin gerçekliği ile ilgili konuşurun yargısındaki sözcesel kapsamlı işaretleyici olarak tanımlamaktadır (Bybee ve Flesichman, 1995: 6).

Kılıç, bilgi kipliğinin sadece eklerden değil, aynı zamanda kip işaretleyicisi olan biçimsel araçlardan da oluştuğunu şu şekilde ifade etmektedir:

“Bilgi kiplerinin kiplik sistemi içindeki yerleri son derece özeldir. Yalnız kip gösteren ekler yanında Türkçede olduğu gibi dilde hem zaman, hem görünüş, hem de kip belirtme işlevlerini üzerlerinde toplayan biçimsel araçlar mevcuttur. Türk diliyle ilgili çalışmaların çoğunda, bildirme kipli şekiller, bugüne değin genellikle zaman belirtme işlevleri açısından ele alınmış, yansıttıkları kiplik anlamlardan ya hiç söz edilmemiş ya da

küçük ve düzensiz değinmelerle bu işten hep kaçılmıştır.” (Kılıç, 2004: 6).

Bilgi kipliği ve izin-yükümlülük kipliği şeklindeki yaygın sınıflandırmanın yanında, bazı kaynaklar kiplikleri bilgi (*epistemic*) kipliği ve kök (*root*) kiplik olarak ikiye ayırmaktadır. Bu ayrımı kullananlardan biri olan Cook da, bahsi geçen kipliklerin tanımını şu şekilde yapmaktadır:

“Bilgi kipliği, bir cümleyi niteler ve cümlelerin gerçeklik değeri ile ilgilidir; kök kipliği ise, bir etkinlik ile ilişkilidir ve söz verme, zorunluluk ve yetenek gibi durumlarla ilgilidir.” (Cook’tan aktaran Butler, 2003: 969).

Butler, bilgi kipliğinin hayattaki olası veya güncel durumlar hakkında yargıda bulunduğunu söylemektedir. Kök kipliğinin ise çeşitli yollarla özne ve yüklem arasında dolaylı bir ilgi kurduğunu ifade etmektedir (Butler, 2003: 969).

Bilgi kipliği alanına giren aşağıdaki örnek sunulan bilginin kesinlik taşıması; tahmin ve olasılık içermesi bakımından dikkate değerdir.

You may be an ambassador to England or France. “Sen İngiltere ya da Fransa’ya elçi olmalısın.”

It is a possible assumption that you are an ambassador to England or France. “Senin İngiltere ya da Fransa’ya elçi olman olası bir durum.” (Butler, 2003: 970).

Daha çok geleneksel (traditional) ve karakteristik (typical) kiplik terimlerini tercih ettiğini söyleyen Narrog ise, bu kiplik türlerinin olasılık, gereklilik, zorunluluk gibi kavramları anlattığını belirtir (Narrog, 2005: 170).

Belyaeva, kipliklerin işlevsel-anlamsal kategori olarak üç türde birleştiğini söylemektedir. Belyaeva'nın önerme kipliği, istek kipliği ve bilgi kipliği olmak üzere üçe ayırdığı her bir kiplik kategorisi, farklı bakış açılarına sahip konuşurların söylediklerine verdiği değeri ifade eder (Belyaeva, 2002: 242).

Bilgi kipliğinin, diğer kiplik türlerinin aksine, konuşur tarafından ifade edilen önermeye katkıda bulunmak için kullanılması gerektiğini söyleyen Papafragou, aşağıdaki örneği vermektedir (Papafragou 2006: 1689):

(1) *The children must be leaving.* “Çocuklar ayrılmak zorunda.”

└─→ İzin-yükümlülük

- a. *In view of what is known, the children must be leaving.* “Bilinenler göz önüne alındığında, çocuklar ayrılmak zorunda.”
- b. *In view of what their obligations are, the children must be leaving.* “Zorunluluklar göz önüne alındığında, çocuklar ayrılmak zorundalar.”

(2) *John may go.* “John gidebilir.”

└─→ Bilgi kipliği

- a. *In view of what is known, John may go.* “Bilinenler göz önüne alındığında, John gidebilir.”
- b. *In view of what the circumstances are, John may go.* “Durumlar göz önüne alındığında John gidebilir.” (Papafragou, 2005: 1689).

Yukarıdaki örneklere bakıldığında bilgi kipliklerinin tam bir gerçekliğe katkıda bulunmadığı görülmektedir. Konuşurun bilgisi veya kendisine öğretilenlerle sınırlandırılmış bilgi söz konusu olduğundan bilgi kipliğinde kesin gerçeklik söz konusu değildir. Bilinenler eksik ya da gerçeğe yakın olabilme olasılığını taşıdığından 2 numaralı örnekte, 1 numaralı örnektekinden farklı bir durum söz konusudur. Örneklerde önermeler konuşurun bilgisi ile sınırlı kalmış bulunmaktadır. a ve b sözceleri olay kipliğinin bir kategorisi olan izin-yükümlülük kipliğine örnek teşkil etmekte; diğer iki sözcce ise önerme kipliğinin bilgi kipliği alanına girmektedir. Her ikisinde de bilgiler konuşurun bildikleri ile sınırlı da olsa son iki örnekte John'un gidebilmesinin olasılık dâhilinde olduğu, kesinlik taşımadığı anlaşılabilmektedir. 1 numaralı örnekte çocukların bilgisi dışında bir gerçeklik söz konusu olup müdahalede bulunamayacakları bir zorunluluk mevcuttur; fakat 2 numaralı örnekte konuşurun sahip olduğu bilgiler, öğrendikleri ile sınırlı olup başka bir kişi için değişiklik gösterebilir bir niteliğe sahiptir.

(1) *Superman must be jealous of Lois.* "Superman Lois'i kıskanıyor olmalı."

a. *It is surprising that Superman must be jealous of Lois.*

"Superman'ın Lois'i kıskanıyor olması şaşırtıcı.

b. *Spiderman told me that Superman must be jealous of Lois.*

"Spiderman, Superman'ın Lois'i kıskanıyor olduğunu anlattı."

Bu sözleri söyleyen bir kişi için sahip olduğu bilginin kesinlik taşımadığını söylemek mümkündür. *must be* "olmalı" ifadesi sunulan önermenin belirsizliğine işaret etmektedir. Papafragou'ya göre bu örnekteki düşünce şudur:

“Bilgi kipliği, konuşur tarafından ifade edilen önermenin özelliği ile ilgilidir. Aynı zamanda bilgi kipliği, gerçekliğin kesinliğini taşımayabilir veya gerçek bir durum olarak aktarılamayabilir. Bilgi kipliği, gerçek durumlar bağlamında bir farklılığa neden olmaktadır (Papafragou 2005: 1690, 1692).

İki farklı anlam alanına sahip olan sözcü, konuşurun deneyimleri doğrultusunda şekil almaktadır. Konuşur, hislerinden hareketle bir yargıda bulunuyorsa ve kesin bir bilgiye sahip değilse dile getirdiği önermenin gerçeklik değeri daha az (a sözcü); duysal delillerden yararlanıyorsa, görmüş ya da duymuşsa gerçeklik değeri daha fazladır (b sözcü).

Yukarıda tanımlarına yer verilen sınıflandırmaların farklı adlandırmalar aldığı; fakat içerdikleri anlam alanı bakımından benzerlikler taşıdığı görülebilmektedir. Yaygın olarak bilgi kipliği ve izin-yükümlülük kipliği ayrımı ile önerme kipliği ve olay kipliği ayrımlarının kullanıldığı dikkat çekmektedir. Biz de çalışmamızda Palmer’dan da yararlanarak önerme kipliği (propositional modality) ve olay kipliği (event modality) kategorilerini kullanmayı uygun gördük. Önerme ve olay kipliklerinin işaret ettikleri anlam alanının daha önce yapılan tanımlamalardan hareketle şu şekilde olduğunu söylemek mümkündür:

İnsan, çevresinde olanlarla ilgili çeşitli yollardan bilgi sahibi olabilmektedir. Bu, tanık olunarak elde edilen bilgi olabileceği gibi, başkası tarafından aktarılmış veya kişinin kendisi tarafından sezgi yoluyla ulaşılmış bilgi de olabilmektedir. Bilginin kaynağından başka konuşur açısından elde edilen bilginin gerçek veya gerçeğe yakın, kesin, varsayımlar sonucunda elde edilmiş ya da olası bir duruma işaret ediyor olması gibi özellikleri bulunabilmektedir. Tüm bunlar önerme açısından bilginin değeri ve kaynağına işaret eden göstergelerdir ve önerme kipliği içerisinde incelenmektedir.

Olay kipliğinin ise henüz gerçekleşmemiş, meydana gelmemiş, sadece muhtemel olaylara işaret ettiğini söyleyen Kılıç, izin-yükümlülük kipliğinin temelde bir zorunluluk kavramı çerçevesinde çeşitlenen anlamları dile getirdiğini belirtmektedir (Kılıç, 2004: 5, 8). Oysaki izin-yükümlülük kipliği sadece zorunluluğa işaret etmez; aynı zamanda gerçekleşmemiş bir olay veya durumun yalnızca zorunda olduğu için değil, gerçekleşebilmesi için izin ifadeleri kullanarak yapılmasına yardımcı olmaktadır. Ör: *İçeri girebilirsin.* sözcesinde *-ebilmek* yardımcı fiili ile kapıyı çalan bir kişiye seslenen konuşur izin vererek onun içeri girmesini sağlamış bulunmaktadır. Böylece en başta gerçekleşmemiş bir olay izin kipliği kullanımıyla gerçekleşmiş bulunmaktadır.

Çalışmamızda esas olarak alınan ve kiplik (modality) üzerine yapılan sınıflandırmalar içerisinde en fazla benimsenen sınıflandırma Palmer'a aittir (Palmer, 2001: 22). Bilgi kipliği (epistemic modality) ve olay kipliği (deontic modality) ayrımı yerine önerme kipliği (propositional modality) ve olay kipliği (event modality) ayrımını kabul eden Palmer kiplik türlerini sınıflandırmıştır. Ancak Palmer'ın tasnifinde ayrı bir kategori olarak bulunmayan; fakat varsayım kipliğinin (assumptive modality) içerisinde zikredilen olasılık kipliğinin (possibility modality) her ne kadar yakın anlam alanlarına sahip olsalar da diğer bilgi kipliği türlerinden ayrı bir grup olarak değerlendirilmesi gerektiğini düşünmekteyiz. Bu sebeple bilgi kipliğinin bir alt kategorisi olarak olasılık kipliğine yer vermeyi uygun gördük.

1. Önerme kipliği (propositional modality)

Bilgi kipliği (epistemic modality)

Şüphe kipliği (speculative modality)

Çıkarım kipliği (deductive modality)

Varsayım kipliği (assumptive modality)

Olasılık kipliği (possibility modality)

Delile dayalı kiplik (evidential modality)

Aktarım kipliği (reported modality)

Duyusal kiplik (sensory modality)

2. Olay kipliği (event modality)

İzin-yükümlülük kipliği (deontic modality)

İzin kipliği (permissive modality)

Zorunluluk kipliği (obligative modality)

Yükümlülük kipliği (commissive modality)

Hareket kipliği (dynamic modality)

Yetenek kipliği (abilitive modality)

İstem kipliği (volitive modality)

1. OLASILIK KIPLİĞİ, ANLAM ALANI VE İŞARETLEYİCİLERİ

Dilde her kelimenin bir kavram alanı, yani sözlük anlamı bulunmaktadır. Kelimelerin birden fazla anlamlarının da olabilmesi, sözcede kullanım şekline göre değişiklik gösterebilmektedir. Bu noktada anlambilim ve bağlam gibi konular devreye girmektedir.

Bir kelimenin sözce dışındaki anlamı ile sözce içerisindeki anlamı farklı olabilir. Hatta bir kelime bir kişi için başka bir anlam çağrıştırıyorken bir diğer kişi için bambaşka bir anlam çağrıştırabilir. Bunda kişilerin sahip oldukları bilgi birikiminin etkisi olabileceği gibi duymuş oldukları kelimenin sözcedeki anlamını farklı algılamaları da etkili olabilmektedir.

Kelimeleri tek tek değil de sözce içerisinde kullanımlarına göre ele alan anlambilim, son yıllarda pek çok araştırmacının dikkatini çekmiş bir çalışma alanına sahiptir. Anlambilimle doğrudan alakalı olan kiplik konusu da bağlamdan yani sözceden ve sözün gelişinden ayrı düşünülemeyecek bir dil bilgisi kategorisidir.

Önerme kipliğinin alt kategorilerinden olan olasılık kipliği, konuşurun önerme ile ilgili şüphesini, tahminini, varsayımını vs. yansıtan kiplik kategorisidir. Olası durumlara işaret eden anlam alanlarını kapsayan olasılık kiplikleri, hem eklerle hem de sözlerle ifade edilebilmektedir.

1.1. Anlambilim, Bağlam ve Kipliğin Anlambilim ve Bağlamla İlişkisi

Eker; anlamın, dil dizgesinin çerçevesi kesin sınırlarla çizilemeyen, sonsuz ilişkiler örgüsüne ve bağlantısına sahip bir düzeyi olduğunu söylemektedir (Eker, 2003: 405).

Korkmaz ise anlambilim için, bir dildeki kelimeleri/sözceleri anlam bakımından ele alan, kelimelerin ses yapıları ile ifade ettiği kavramlar, yani dil ve düşünce yapısı arasındaki ilişkileri inceleyen dil bilgisi dalı olduğunu söylemektedir (Korkmaz, 2007a: 18).

Bir sözcüğün anlamının oluşabilmesi bağlı bulunduğu söz dizimi ve bağlamla ilişkilidir. Anlambilim alanına giren kiplik konusunun da anlam ve bağlamla sıkı münasebetine değinmek yerinde olacaktır.

Doğan, kelimelerin sözce içerisinde anlam kazandığına ve bunun da konuşur açısından önemine şu şekilde değinmektedir:

“*Kısa* ya da *uzun* gibi sözlük anlamı herkes için açık ve kolay olacağı düşünülen kavramlar bildirişim içinde kullanılıverince, dinleyici için hayat birden güçleşebilir. Yine aynı kavramların söz konusu edildiği bir başka söylemde, bir delikanlının boyu sınıf ortalamasına göre uzun ama basketbol oynamak için kısa olabilir. Bu örnekler uyarınca, tümceötesi dil çalışmalarıyla ilgilenen araştırmacılar bir kavramın anlamından çok söylem içindeki anlamını ön plana çıkarmaktadırlar.” (Doğan, 2003: 83).

Dilin hem bir bağlam içinde oluştuğunu, hem de bağlamın dili ortaya çıkardığını söyleyen Zeyrek, bağlamın dildeki önemine vurgu yapmaktadır (Zeyrek, 2003: 44). Örneğin, *yani* sözcüğü tek başına düşünüldüğünde pek bir anlam ifade etmese de, yaygın kullanımda, bir sözceye açıklık getirilmek istendiği durumlarda kullanılan biçimbirimlerdendir. *Bu akşam seninleyim; yani senin istediğin yerde ve senin yanıdayım* sözcesinde ilk cümlecikte ifade edilen düşüncenin yeterli olmadığını düşünen konuşur *yani* sözcüğünün ardından, anlatmak istediğini biraz daha açarak karşısındakini bilgilendirme yoluna gider. *Yani* sözcüğünün bilinen bu ilk işlevinden başka bağlamdan

hareketle çıkarılabilecek farklı anlam alanlarına sahip olabileceği de görülebilir:

- *Bir an önce alışverişe çıkmam ve kendime yeni bir şeyler almam gerekiyor.*

- *Benim de ihtiyacım var aslında.*

- *Bugün çıkacağım alışverişe. Sen de gelir misin benimle?*

- *Yani, bilmiyorum ki...*

Yukarıdaki konuşmada geçen *yani* sözcüğü tek başına düşünüldüğünde dinleyen açısından bir anlam ifade etmiyor olabilir; fakat bağlama bakıldığında konuşurun alışverişe çıkıp çıkmamak konusundan kararsız olduğu görülebilmektedir. Alışverişe gitme fiili olabilirlik taşıdığı gibi gerçekleşmeme olasılığını da bünyesinde barındırmaktadır. Bu anlam, bağlam denilen, sözün gelişinden anlaşılabilir. Zeyrek, bağlamın iletişim süreci içerisinde ortaya çıktığına dikkat çekerek, kelimelerin konuşma esnasında konuşurların deneyimleriyle şekillendiğini ve anlam kazandığını, aynı zamanda bağlamın toplumdan ayrılamayacağını belirtmektedir:

“Bağlam ve iletişimin nasıl etkileştiği ve nasıl çıkarımlara varılabildiği her zaman açıkça görülmemekle birlikte bağlamlar söylenenlerden çıkarılanlarla sürekli olarak yaratılabilmektedir; çünkü bir sözce hakkında varılan çıkarımlar sonraki sözcelerde değişebilmektedir. Bu anlayışı bize kazandıran etkileşimsel toplum dil bilime göre bağlamı büyük ölçüde toplumsal durumlar oluşturur. Birey içinde yaşadığı toplumun doğurduğu durumlar ve davranışlarla ilgili beklentiler geliştirmekte ve etkinliklerinde bu bilginin ışığında hareket etmektedir. Bireyin bir etkinlikte bildiği ve bulmayı umut ettiği şeyler onu tanımlaması için bir

çerçeve oluşturmaktadır. Etkileşimsel toplumbilim yaklaşımı aynı zamanda bir iletinin değişmez anlamı olamayacağını, sadece etnik/kültürel kimliğimizin bize sağladığı yüzey ipuçlarıyla ulaşabildiğimiz bir anlam olduğunu ortaya çıkarmıştır. Böylece etkileşimsel toplumbilim yaklaşımında bağlam hem bireyin sahip olduğu kültüre dayalı bilgi hem de dilin ortaya çıktığı ve onu ortaya çıkaran toplumsal durumlardır. Bağlam bir taraftan kültüre dayalı bilgiyle, diğer taraftan iletişim olaylarını tanımlamaya yarayan toplumsal durumlarla oluşur (Zeyrek, 2003: 44, 45).

Anlambilimin alt kategorilerinden metinbilim alanına giren kelimelerin metinde anlamlandırılması, bir önceki sözcenin hatta birkaç sözcce öncesinin sonraki bir sözcenin anlamı için zemin oluşturmaları yine bağlamı ilgilendiren bir durumdur. Bu sebeple bir sözcüğün anlam kazanabilmesi için bağlı bulunduğu sözcceye ve hatta paragrafa bakmak gerekmektedir. Aynı durum konuşma esnasında da geçerliliğini korumaktadır. Her bir konuşma sözcüsü tek başına ele alındığında sahip olduğu anlam alanı ile konuşmanın tamamı göz önüne alındığında sahip olduğu anlam alanı arasında fark olması muhtemeldir. Konuşmanın seyri en başındakinden farklılık gösterebilmektedir. Yalnızca konuşma esnasında elde edilen bilgiler kelimelerin ve sözcelerin anlam kazanmasında etkili olmayabilir. Aynı zamanda konuşurların her birinin daha önceden elde etmiş oldukları ve toplum içerisinde şekillenen bilgilerinin anlamlandırmada etkisinin büyük olabileceği söylenebilir.

Bağlamın konuşan insanlarca üretilen bir evren olduğunu söyleyen Zeyrek, söylemin tek başına ne metin üreticisinin ve metnin, ne bağlamın ne de toplumsal durumun oluşturabildiği bir yapı olmadığını dile getirmektedir. Söylemin en önemli özelliği bu öğelerin birbirleriyle girdiği ilişkilerin

doğurduğu süreçlerde oluşmasıdır. Ayrıca gerek metin, gerek bağlam, gerekse toplumsal durumlar birbirlerini yenileyici, yeniden kurucu niteliğe sahip oldukları için söylem hiçbir zaman tek ve değişmez anlamları sunamaz; tüm öğelerin birbirleriyle kurduğu ve kuracağı bağlar dolayısıyla söylem sürekli olarak yenilenen, devingen bir olgudur (Zeyrek, 2003: 44, 47).

Anlambilimin çalışma alanına giren kiplik biçimbirimler bağlamdan ayrı düşünölemeyen ve tek başlarına bir anlam ifade etmeyen söz ve ekler topluluğudur. Bu sebeptendir ki, kiplik bir sözün sözceye kattığı anlamı ortaya koyabilmek için sözceyle birlikte gerekirse bir ya da birkaç önceki veya sonraki sözceyle olan bağlarına bakmak gerekli olacaktır. Olay kiplikleri ile karşılaştırılacak olunursa önerme kiplikleri, önerme kiplikleri içerisinde de bilgi kiplikleri bağlama en fazla ihtiyaç duyan kategoridir. Yorumlanmaya, açıklanmaya ve üzerinde düşünölmeye gerek duyan bilgi kiplikleri içerisinde de olasılık kiplikleri aynı şekilde bağlama göre şekil alan, olay kiplikleri gibi belli bir işaretleyicisi olmamakla birlikte bundan dolayı da anlamı zorlayan bir yapıya sahiptir.

Kiplik konusunda işaretleyicilerin sözlük anlamlarına ya da dil bilgisel işlevlerine bakmanın yeterli olmayacağı aşıkârdır. Kipliğin ve dolayısıyla olasılık kipliğinin yukarıda bahsedilen bağlamla olan bu ilişkisinin ardından olasılık kipliği konusuna giriş yapmak yerinde olacaktır.

1.2. Olasılığın Sözlük Anlamı ve Olasılık Kipliği

Bu bölümde, olasılık bildiren kiplik sözlerin izahına girilmeden önce, Türkiye Türkçesinde *olasılık* kavramı neyi ifade eder, *olasılık* denince akla neler gelir vs. bunlara yer verilecektir. Aşağıda, sözlüklerde yer alan *olasılık* kavramının tanımlarından birkaçı verilmeye çalışılmıştır:

Felsefe terimleri sözlüğünde,

“1- Ortaya çıkması zorunlu olmayan bir olayın ortaya çıkma olanağının en yüksek derecesi. 2- O zamana değin yapılan deneylerle bir olayın ortaya çıkmasının beklenilmesi, ama yine de salt bir kesinliği bulunmaması durumu. 3- Bir şeyin doğru sayılması için yeterince kesinliği bulunmaması durumu” (Akarsu, 1975: 127).

Güncel Türkçe Sözlük'te (2005),

“*is.* 1. Bir şeyin olabilmesi durumu, olabilirlik, ihtimal: *O gün biyolojicinin yazılı yapma olasılığı vardı.* -Ç. Altan. 2. *fel.* O zamana kadar yapılan deneylerle bir olayın ortaya çıkmasının beklenilmesi ancak yine de tam bir kesinliğin bulunmaması durumu.”

Kocaman ve Osam ise olasılığın, sayı dizileri bağlamında değerlerin sıklığına bağlı olarak belirlenen gerçekleşebilme durumu olduğunu belirterek matematiksel bir tanım yapma yoluna giderler (Kocaman ve Osam, 2000: 87).

Yapılan tanımlardan da anlaşılmaktadır ki, *olasılık* henüz gerçekleşmemiş bir olayın veya durumun olma ya da olmama haline denmektedir. Matematik, felsefe veya psikolojide olasılık kavramı kullanılıyor ve tanımları yapılıyor olmasına rağmen çalışmamızda değinilen, dilbilimde var olan olasılık durumu ve bunun izahıdır.

Olasılık kavramı, anlambilimin sınırları içerisinde değerlendirilmek zorundadır. Anlambilime göre, bir sözcede yer alan kelimeler birbirleriyle ilişkili oldukları gibi; bağlamda yer alan sözceler de birbirleriyle ilişkilidir. Zaten belli bir anlamın ortaya çıkması için kelimelerin arka arkaya dizilmesi

yeterli değildir; sözceler arasındaki etkileşim de belli bir anlamın ortaya çıkmasında etkilidir. *Belki kahvaltı yapmadan evden çıkarım* sözcesinde bir olasılık durumu söz konusudur. Bu sözcenin olasılık ifade etmesini sağlayan unsur *belki* sözcüğüdür. *belki* kipliği önüne geldiği sözcüğe değil; sözcenin tümüne olasılık anlamı katmaktadır. *Uykusuzluğa dayanamıyorum: ama yarın da sınavım var. Uykum gelmezse sabaha kadar ders çalışmayı düşünüyorum* örneğinde ise sözceler arası etkileşim söz konusudur. Sözü söyleyenin uykusu gelebileceği gibi gelmeyebilir de; yani kesinlik yoktur. Çünkü konuşur, sözcesine *uykusuzluğa dayanamıyorum* sözüyle başlamıştır. Buradan hareketle uyuyacağı yargısına varılmaktadır; fakat sınavının olması uyumasına engel olabilir. Sonuçta kişinin uyuyup uyumayacağı belli değildir. Kısacası bu durum, olasılık dâhilindedir. Kişi alışkın olduğu için uyuyabilir; sınava çalışmak zorunda olduğu için ise uyumayabilir. Bu sözcedeki olasılık durumu *uykum gelmezse* sözünden anlaşılmaktadır. Daha sonraki bölümlerde değinileceği gibi bu sözceye olasılık anlamı katan şart kip eki (-sA), yani kiplik ekidir. *belki* ya da -sA gibi söz ve ekler sözcelerde anlamların belirginleşmesinde önemli bir rol oynamaktadır; fakat ne kelimeler ne de ekler anlamların netleşmesinde yüzde yüz etkili değildir. Bağlamın da büyük ölçüde yeri vardır.

Bir sözcenin olasılık anlamı bildirmesi için bazen kelimeler bazen de sözceler, daha önceden de belirtildiği üzere, tek başlarına yeterli olmazlar. Yerinde bir anlamlandırmanın gerçekleşebilmesi için kelimeler ve sözcelerden başka unsurların da gerekli olabileceğini Aksan, şöyle ifade etmiştir:

“Bir tümce, içinde yer aldığı metne, konuşanla dinleyen (ya da yazarla okuyan) arasındaki ilişkilere, içinde bulunulan duruma, iletişimde bulunan kimselerin karşılıklı olarak sahip

oldukları ruhsal niteliklere ve onların niyetlerine göre değişik anlamlar yansıtır.” (Aksan, 1999: 140).

Karşılıklı konuşmada konuşurlardan biri, diğerini dinledikten sonra, ilk olarak, karşısındakinin söylediklerini anlama sürecine girer. Bu süreçte hem kendisine bir önceki söylenenlerin hem de yaşantılarının etkisi bulunmaktadır. Tüm bunlardan hareketle duyduklarından, karşısındakinin kastettiği şekilde veya benzer bir yönde anlam çıkarır ya da çıkarmaya çalışır. Bu anlamlandırma süresince de konuşur ve dinleyen için, sözceler, çağrışımlar uyandırabilir; olasılık, tahmin, çıkarım, kesinlik, gereklilik veya zorunluluk gibi anlamlara sahip olabilir. Gerçekleşmesi muhtemel bir durumu belirten olasılık sözcelerini de bağlamdan ya da diğer bir deyişle konuşan/yazan veya dinleyen/okuyanlardan soyutlamak mümkün değildir. Aynı durum olasılığın ifade edilmesi söz konusu olduğunda da geçerlidir.

İnsanlar iletişim süreci içerisinde, kesinliğinden emin olmadıkları bir bilgiyi paylaşırken, bir olayın/durumun var olma ya da olmama durumunu aktarmak için dildeki çeşitli işaretlerden yararlanırlar. Örneğin *Ahmet eve geldiğinde ablası ile karşılaşabilir* sözcesinde Ahmet’in ablası ile karşılaşma durumu olasılık dâhilindedir. Bu durumu da konuşur, *-(y)Abilmek* yeterlilik birleşik fiilinden yararlanarak vermektedir. Ahmet, evde ablası ile karşılaşabilir/karşılaşmayabilir. Yani ablası ile karşılaşması da karşılaşmaması da olasılık dâhilinde olan bir durumdur. Aslında olasılık durumunun içerisinde tahmin de yer almaktadır. Her tahminin içerisinde de olasılık vardır. Bir kişinin tahmin edebilmesi, daha önceden bildikleriyle ya da alışkanlıklarıyla doğru orantılıdır. Konuşurun, Ahmet’in ablasının işten izin aldığında eve gelebileceğini daha önceden bildiği varsayılacak olunursa, bundan yola çıkarak bir tahminde bulunabilmesi muhtemeldir. Konuşurun bu tahmininin de bünyesinde olasılık vardır. Çünkü abla, izin aldığında genellikle eve gelmekte veya markete uğramaktadır. Tabii ki bu bilgilerin daha önceden

sözceyi okuyanlar/dinleyenler tarafından biliniyor olması gerekir. Bu da şunu göstermektedir ki, bir sözcede tahmin veya olasılık gibi bir durumu ortaya koyabilmek için o sözcenin öncesine veya sonrasına bakmak gerekir; çünkü öncesinde verilenler ya da sonrasında söylenecek olanlar anlamın belirginleşmesine yardımcı olur.

Dikkat! Geyik çıkabilir örneği uyarı niteliğinde bir sözce olup bu sözceyi okuyanlara, yola bir geyiğin çıkabileceği ya da çıkmayacağı olasılığını hatırlatmayı amaçlamaktadır. Bu bilgi, kesin olmamakla birlikte olasılık dâhilindedir. *Saat yedi olmuş. Bu saate okulda kimse kalmamıştır* sözcesi de olası bir durumdan bahsetmektedir. Saatin geç olması sebebiyle kimsenin okulda olmayacağını düşünen öğrenci, aslında arkadaşlarının orada bulunduğundan da bulunmadığından da emin değildir.

1.3. Olasılık Kipliği ve İşaret Ettiği Anlam Alanları

Kiplik, anlamsal olarak tek bir fiile bağlı olmaksızın bütün bir sözce ile ilgilidir ve anlam alanlarındaki ilgileri belirlemek kiplikte kolay değildir. Ortaya konan düşüncelerin, tavırların, görüşlerin, konuşma şeklinin öznellik, gerçek dışılık, iddiasızlık, olasılık ve zorunluluk gibi kısımlarını içermektedir (Palmer'den aktaran Özcan, 2004: 2254).

Özcan, kiplik sözlerin, Özbek Türkçesi dil bilgisi kitaplarında genel olarak düşüncenin açıklığını bildiren modal sözler ve düşüncenin belirsizliğini bildiren modal sözler olmak üzere iki gruba ayrıldıktan sonra her grubun alt gruplara ayrıldığını dile getirmektedir. “Olasılık-tahmin” bildiren modal sözler, düşüncenin belirsizliğini bildiren modal sözlerin alt grubu olarak verilmektedir ve bu da olasılık kipliğine işaret etmektedir (Özcan, 2004: 2254).

Kiplik biçimbirimleri, sözcede konuşurun düşüncesini yansıtan ipuçları taşımaktadır. Palmer ve Özcan'ın da belirttiği gibi kipliğin işaret ettiği ve konuşurun düşünce ürünü olan anlam alanlarından biri de olasılıktır. Olasılık bildiren ve muhtemel durumlara işaret eden olasılık kiplikleri konuşurun bir konudaki şüphesini, bilgi eksikliğini, tedirginliğini, bir durum hakkındaki çıkarımını yansıtan özellikler taşımaktadır. Aynı zamanda sözcenin anlamına katkıda bulunarak anlamın belirginleşmesini sağlamaktadır.

En geniş bakış açısıyla, olasılık, var olmayan olayların veya durumların anlatıldığı bilgi kipliğinin kesin bir türüdür. Buna karşın, bahsi geçen olay, gelecekte olması muhtemeldir ve gerçeklikle ilişkilidir. Diğer taraftan da, daha önceden tahmin edilen olayın potansiyel olarak olma olasılığı, yalnızca yeterli kanıta sahip olmayan konuşurun zihninde var olabilir (Belyaeva, 2002: 249).

Kipliklerin konuşurun olay veya durum karşısındaki tavrını yansıttığını belirten Hacıömeroğlu, vermiş olduğu örneklerde bilgi kipliklerinden “belki”, “mutlaka” gibi kelimelerin kipi olasılık ve kesinlik bakımından pekiştirdiğini dile getirmektedir:

“Arkadaşı sınavı belki kazanır.

Yarın sabah mutlaka işe erken gelecek tümcelerinde, eylemi etkileyen “belki” ve “mutlaka” sözcükleri, sözceleyen eylemi sunduğundaki tavrını da kodlayan belirticiler olarak işlev görmektedirler; eylemle doğrudan ilişkileri ve sözceleyen tavrını tümceye yansıtan belirticiler olmaları nedeniyle de kip olgusu içinde düşünülmelidirler.” (Hacıömeroğlu, 2007: 49).

Konu ile ilgili olarak aşağıdaki örneği veren Papafragou ise, Hacıömeroğlu gibi kesinlik belirtmeyen bir durumun kiplik belirteçleriyle ifade

edildiğini dile getirmektedir. Aşağıdaki örnekte Sally'nin partiye gelip gelmeyeceği kesinlik arz etmemektedir. *belki* veya *gelebilirim* kelimeleriyle durumda bulunan olasılık anlamı açıkça görülebilmektedir:

“Harry: Are you coming to the party? “Partiye geliyor musun?”

Sally: Maybe. /I might. “Belki/Gelebilirim.” Bu konuşmayı dinleyen bir kişiye göre, Sally, gerçeklik değerine sahip herhangi bir şey söylememektedir. Sally, duruma ilişkin söylenen yargının gerçeklik derecesini çok az ifade eder; fakat kesin bir biçimde Sally'nin dile getirdiği partiye gideceği ile ilgili öznel bir olasılıktır. Bilgisel kip ifadelerinin önermeye ilişkin diğer öğeleri aracılığıyla tek başına ortaya çıktığı oldukça düzenli ve sık meydana gelen durumların dışsal bakış açısıyla nasıl ele alındığı net değildir.” (Papafragou, 2006: 1693).

Olasılığın anlamsal özünün, akla ilk gelen iki türden oluştuğunu söyleyen Belyaeva, bunların yetenek (ability) ve duruma bağlı olasılık olduğunu belirtmektedir. Olasılık kipliğine vurgu yapan Belyaeva, olasılık kipliğinin; önerme kipliği, istek kipliği ve bilgi kipliği olmak üzere üç geniş sistemin içerisinde yer aldığına dikkat çekmektedir. Nesnel (objective) olasılık ise, gerçeklik, zorunluluk ve istek gibi anlamları da içeren önerme kipliği içerisine yerleştirilmiştir (Belyaeva, 2002: 255, 258).

Bilgi kipliğinin olasılık (*possibility*), ihtimal (*probability*) ve zorunluluk (*necessity*) olmak üzere üç noktada birbirinden ayrıldığını belirten Palmer, Türkiye Türkçesinde aynı anlam alanını karşılayan olasılık ve ihtimal kavramlarını birbirinden ayırarak olasılığı ayrı bir tür olarak vermekte ve zorunluluğun da olasılıkla ilişkili ifade etmektedir (Palmer'dan aktaran Hoye, 2005: 1316).

Bilgisel olasılık (*epistemic possibility*) şeklinde adlandırdığı olasılık kipliğinin mantıksal olarak, bilgisel zorunlulukla (*epistemic necessity*) yakından ilgili olduğunu söyleyen Belyaeva bu durumu şu örneklerle açıklamaya çalışır:

“ —Where can he be? —He must be at work. He can’t be at work so late. I called.—Then, he can [might] be in the library. I know he was going to. —Yes, maybe.” (Belyaeva, 2002: 255)
 (—O, nerede olabilir? —İşte olmalı. İşte olamaz, çok geç. Ben aradım. —O zaman, kütüphanede olabilir. Gidiyordu, biliyorum. —Evet, belki.)

Görülmektedir ki Belyaeva’nın bilgisel zorunluluk dediği kategori de sözce içerisinde kesinlik arz etmeyen, olması kuvvetle muhtemel olan bir duruma işaret ettiği için mecburiyetten öyleymiş gibi görünen bir durumu ifade etmektedir. Bu sebeple, bilgisel olasılık ve zorunluluk denilen kavramların da benzer/yakın anlam alanlarına hizmet ettiğini söylemek mümkündür.

Geleneksel kip mantığı içinde tanımlanan tek kiplik çeşidinin, önermenin doğruluğu ile olabildiğince alakalı ve zorunluluk ile olasılık kavramlarıyla ilişkili kiplik olduğunu söyleyen Lyons, bu iki kavramın aslında birbiri ile zıt ama aynı zamanda mantıksal olarak benzer yönler taşıdığını belirtmektedir. Lyons’un verdiği örnek olasılık anlamının zorunlulukla; zorunluluk anlamının da olasılıkla eşdeğer olduğu duruma vurgu yapmaktadır:

Necessarily, the sky is blue. “Mutlaka, gökyüzü mavidir.” sözcesi *It is not possible that sky is not blue.* “Gökyüzünün mavi olmaması olası değil.” sözcesi ile mantıksal olarak eşdeğerdir.

Possibly, the sky is blue. “Muhtemelen, gökyüzü mavidir.” sözcüğü *It is not necessarily the case that the sky is not blue.* “Gökyüzünün mavi olmaması kesin olmayan bir durum değildir.” cümlesi ile mantıksal olarak eşdeğerdir (Lyons, 2005: 328).

Aşağıdaki konuşmalar mantıksal zorunluluk ile mantıksal olasılık denilen kavramların ne kadar iç içe girmiş olduğunun görülmesi açısından yerinde bir örnektir:

Ayşe: Evini arıyorum; ama bir türlü telefon açılmıyor. Endişeleniyorum onun için.

Merve: Bu saatte nerede olabilir ki. Korkulacak bir şey olduğunu sanmıyorum. Hem bana önceki gün önemli bir işinin olduğunu ve evde bulunamayabileceğini söylemişti. Şimdi dışarıda olmalı.

Ayşe: Haklısın.

Ayşe ve Merve arasında geçen bu konuşmadan sözünü ettikleri şahsın işi olduğu için evde olmadığı sonucu çıkıyor. Şahsın nerede olduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte, konuşurların sahip oldukları bilgiden hareketle sözünü ettikleri kişinin dışarıda olabileceği gibi bir çıkarım ortaya çıkmaktadır. Aslında Merve, *Şimdi dışarıda olmalı* derken, daha önce kendisine bu yönde bir bilgi verilmiş olduğu için dışarıda olmasının zorunlu bir olasılık olduğu gibi bir kanaate sahiptir. Konuşurlar başka türlü bir olasılığı dahi akıllarına getirmemektedirler. Oysaki şahsın dışarıda olabileceği kesine yakın bir bilgi olmasına karşın tanık olunmadığı sürece olasılık değerini korumaktadır.

Olasılık kipliğinin anlam alanına giren ve yaygın olarak bilinen şüphe, tahmin, çıkarım, varsayım gibi kavramlardan başka zorunluluk kavramının da bu kiplik kategorisi ile yakından ilişkili olduğu görülmektedir. Zaten bir sözceyi

tek bir anlam alanı ile sınırlandırmak doğru bir yaklaşım değildir. Birinci derece olasılık anlamı taşıyan bir sözcenin ikinci ve üçüncü derecede başka anlamlara sahip olması mümkün olabilmektedir.

1.4. Olasılık Kipliği Türleri

Kesin olmamakla birlikte muhtemel olan olay ya da durumların ifadesinde kullanılan olasılık türleri için, bazı kaynaklarda farklı sınıflandırma yollarına gidilmiştir. Olasılık bildiren anlatımlarda, her ne kadar, kullanılan kiplik söz ve ekler aynı olsa da, bu ifadeler, olasılık anlamını ifade etme dereceleri bakımından ayrılık göstermektedir. Genel olarak olasılık üç başlık altında toplanabilir:

1.4.1. Konuşur Tarafından Üretilen Olasılık Kipliği

Olasılık kipliği türlerinden biri konuşur tarafından üretilen olasılıktır. Konuşur, karşısındakine bir durumla ilgili izin verirken veya bir tahminde bulunurken bu olasılık ifadesinden yararlanır. Konuşur tarafından üretilen olasılığı Göksel ikiye ayırmaktadır: müsadekâr (permissive) ve tahminî (speculative) olasılık (Göksel, 2005: 347).

1.4.1.1. Müsadekâr Olasılık Kipliği

Konuşurun karşısındakine verdiği izni anlatan olasılık kipliği türüdür. Hem izin hem de olasılık anlamını bünyesinde barındırmaktadır. İngilizcede *permissive possibility* olarak geçen bu olasılık kipliği türünün Türkiye Türkçesinde *müsadekâr olasılık kipliği* şeklinde adlandırılması tarafımızca

uygun görülmüştür. Müsadekâr olasılık kipliği işaretleyicisi yaygın olarak -*(y)Abilmek* yeterlilik fiilidir. *Kapıyı açabilirsin* sözcesinde konuşur, karşısındaki kişiye kapıyı açması için izin vermektedir; çünkü muhtemelen kendisinden izin istenmiştir. Bunun üzerine konuşur kapının açılmasında bir sakınca görmediğinden dolayı muhatabına kapıyı açabileceği yönünde mücade etmiştir. İlk etapta, olasılık anlamının net olmadığı mücadekâr olasılıkta, izin verme anlamı daha kuvvetlidir. Sözceye daha dikkatli bakılırsa, bir kişi karşısındakine izin verdikten sonra, karşısındakinin de bahsi geçen hareketi gerçekleştirip gerçekleştirmemesi kendisine kalmıştır. Yukarıdaki örnekte kapıyı açabileceği yönünde kendisine izin verilen kişi, ister duruma göre kapıyı açar isterse de açmayabilir. Bu, ona kalmış bir tercihtir. Kapının açılıp açılmayacağı kesin olmadığından olasılık dâhilinde olan bir durum söz konusudur.

Müsadekâr olasılık belirten anlatımlar, yapı bakımından -*(y)Abilmek* yeterlilik fiili kullanıldığı için de olasılık (possibility) içerisinde yer alabilecek bir kiplik ifadesidir. Yüzeysel olarak bakıldığında izin anlamı ağır basmakta derinlemesine düşünüldüğünde olasılık anlamı ortaya çıkmaktadır. Elbette kullanılan kiplik ekinin bunda etkisi büyük orandadır.

1.4.1.2. Tahminî Olasılık Kipliği

Konuşur tarafından üretilen bir diğer olasılık kipliği türü de tahminî olasılık kipliğidir. Tahminî olasılık ifadesi gerçekleşen bazı olayların olasılığı hakkında bir yargı bildirir (Göksel, 2005: 348). Var olan olaylardan hareketle çıkarımlarda bulunulur. Tahminî olasılık kipliğinin işaretleyicisi de, genellikle -*(y)Abilmek* yeterlilik fiilidir. Bybee, bu gramer yapılarının tahminden olasılığa doğru giden bir anlam alanına sahip olduğunu söyler (Bybee vd., 1994: 208).

Bugün yağmur yağabilir örneğinde, bu sözü söyleyen kişi, havanın durumuna göre (bulutlara bakarak ya da havanın kapalı olmasına göre) bir tahminde bulunmaktadır. Gördüklerinden hareketle bir çıkarım ifadesi kullanmaktadır. Tahmini, yüzde yüz kesinlik taşımasa bile gerçekleşme payı vardır. Müsadekâr olasılıkta olduğu gibi, bu örnek, ilk bakışta bir tahmin (çıkartım) sözcüğü gibi görünse de daha ayrıntılı bakılırsa olası bir durumun ifadesi olduğu da anlaşılır. Göksel, bu anlamın yeterlilik fiilinin geniş zaman çekiminden başka, gelecek zaman çekimi ile de yapılabileceğini belirtir:

“Tahminî olasılık, bazen, -(y)Abilecek ile de ifade edilir. Bu ekin kullanımı nesnel ve tahminî olasılık arasındaki farkı ortadan kaldırmaktadır. Ayrıca gelecekteki muhtemel bir olayla ilgili ifadeye konuşmacının düşüncesini yansıtmayı sağlar.” (Göksel, 2005: 348).

Anneler haftaya bize gelebilecek sözcüğünde gelecekte olması muhtemel bir olayın varlığından bahsedilmektedir. Sözcüğün tahminî olasılık belirttiğinin ortaya konabilmesi için aşağıdaki bilgilerin bilinmesi veya verilmesi gerekmektedir:

1. Konuşur, ailesiyle farklı şehirlerde ikâmet etmektedir.
2. Konuşurun babası çalışan biridir ve bu durum daha önceden ziyaretin gerçekleşmesine engel olmaktadır.
3. Konuşurun babasının iş yerinden izin alması, ailesinin haftaya gelebileceği olasılığını ortaya çıkmaktadır.

Bu bilgilerin ışığında kesine yakın olmakla birlikte muhtemel bir olay söz konusudur. Böyle bir tahminde bulunabilmek için konuşurun yukarıdaki gibi belli bir bilgi birikimine sahip olması gerekmektedir. Böylece, bildiklerinden hareketle gerçekleşmesi muhtemel bir durumun varlığından söz edebilir.

1.4.2. Nesnel Olasılık Kipliği

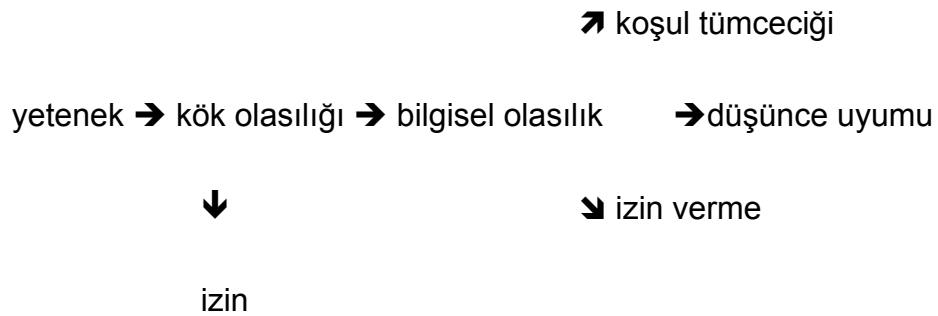
Nesnel olasılık denilen olasılık kipliği türü, insanın bir şeyi yapabilme yeteneğinin ifadesinde kullanılır. *Ali, en zor yemekleri bile yapabiliyor* sözcesinde Ali'nin yemek yapmaya yeteneğinin olması anlatılmak istenmiştir. Ali, bir erkek olarak zor yemekleri bile yapabilir. Kimi araştırmacılara göre yeterlilik fiilinin *-(y)Abilmek* kullanıldığı bu gibi yetenek ifade eden sözcelerde, olasılık durumu da söz konusudur; fakat bahsi geçen bu olasılık kişiden kişiye göre değişebilen bir olasılık değil, nesnel bir olasılıktır. Nesnel olasılık ifade eden bu ek, İngilizcede kullanılan *can* kipliği gibi insanın gücünün bir şeye yetebileceğini belirtmek için kullanılmaktadır. Bu durumu Göksel şöyle ifade etmektedir:

“*Nesnel olasılık* ya gerçek bir olaya karışan kişinin yeterliğini ya da bir olayın gerçekleşmesine engel olan herhangi bir durumun yokluğunu belirtir.” (Göksel, 2005: 345).

Bu tür bir olasılık durumunun ifadesinde, ya gerçekleşmiş ya da henüz gerçekleşmemiş olayların muhtemel veya imkânsız olduğu anlatılır. *Odamın duvarını tek başıma boyayabilirim* örneğinde bu sözceyi söyleyen kişinin odayı tek başına boyayabilme becerisi vardır. Bu işi yapabilir. Oysaki *Odamın duvarını tek başına boyayamam* örneğindeyse kişinin bu işi yapmasının mümkün olmadığını anlaşılmaktadır. Bu sözü söyleyen kişinin odayı tek başına boyayacak kudreti yoktur. Yine Göksel, bu durumu şu şekilde açıklamaya çalışır:

“Nesnel olasılık bildiren ifadelerde; zaman, görünüş ve kiplik eklerinin seçimi *-(y)Abil/- (y)AmA* gibi), gerçekleşmiş ya da gerçekleşmemiş olarak anlaşılan olasılık ya da imkânsızlık olup olmadığını belirtmeye yarar.” (Göksel, 2005: 346).

Haan, yeterlilik bildiren ve nesnel olasılık denilen bu kategorinin örneğini aşağıdaki harita ile gösterilebileceğini söylemektedir.

Şekil 4

Yukarıdaki harita ability (*yetenek*) kelimesinin anlambirimsel anlam gelişmesini göstermektedir. İlk olarak, bu anlambirim, kök olasılık (*root possibility*) denilen olay kipliği içerisindeki olasılık veya dilbilgisel anlamlı izin (permission) veya bilgisel olasılık (epistemic possibility) içinde (veya İngilizcedeki *may* gibi her ikisi içinde), sırasıyla gelişme gösterir. Bundan sonra bu biçimbirim/anlambirim başka anlamları da üzerine alabilir/kazanabilir (Haan, 2006: 45).

Nesnel olasılık, her ne kadar olay kipliğinin bir alt kategorisi olsa da temelde yeterlilik anlamı taşımakla birlikte olasılık anlamını da bünyesinde barındıran bir yapıya sahiptir.

1.4.3. Öznel Olasılık Kipliği

Öznel olasılık kipliği, tamamen, konuşurun olay veya durumla ilgili düşüncesini, tutumunu veya duygusunu yansıtan olasılık kipliği kategorisidir. Belyaeva'nın bilgisel olasılık kipliği diye de tabir ettiği öznel olasılık kipliği,

konuşurun önermenin doğruluğu ya da yanlışlığı hakkında kesin bir bilgisinin olmadığı göstermektedir:

“Bilgi kipliği, önermenin doğruluğu hakkında konuşmacının söylediklerine verdiği değeri belirtir. Böylece, bilgi kipliği, temel önermeler üzerinde varsayımsal çerçeve yaratır. Bilgisel çerçeve, konuşmacının bilgi dünyasındaki asıl önermede söylenen gerçek durumla ilgili bilgi düzeyini yansıtır. Konuşmacı çeşitli yollarla, bir ana dil konuşanı olarak, varsayımsal mantığa dayalı olasılık alanını oluşturur.” (Belyaeva, 2002: 249, 254).

Öznel olasılık kipliği, konuşurun söylediklerindeki belirsizliği ifade eder. Konuşur emin olmadığı bir olay veya durumdan bahsederken olasılık belirten yapılardan yararlanır. Bahsettiği olay/durum gerçekleşebilir ya da gerçekleşmeyebilir. Bu olasılık kipliği türünde, ortada gerçekliği kanıtlayacak bir delil olmadığı için olay/durum, olasılık dâhilinde yer alır. Daha çok - (y)*Abilmek* fiilinin kullanıldığı öznel olasılık ifadelerinde bu kipliğin yanı sıra *herhalde*, *galiba*, *bence*, *zannedersem* gibi kiplik sözler de kullanılır.

Öznel olasılıkla ilgili yapılan açıklamaya örnek olacak *Zannedersem*, *babası ona kızmıştır* sözcesinde, konuşur yaramazlık yaptığını düşündüğü bir çocukla ilgili olarak bu sözceyi kurmuştur. Olay gerçekleştikten sonra çocuğa, babasının kızacağı yönünde bir yargıda bulunan konuşur -sadece kendi fikirlerinden hareketle- emin olmamakla birlikte tahminde bulunmaktadır. Konuşur dile getirdiği olaya tam anlamıyla tanık olmamıştır. Bu sözceye *herhalde*, *büyük olasılıkla*, *muhtemelen* gibi kelimelerin eklenmesi olasılık anlamını daha da belirginleştirebilir. Bahsi geçen kiplik sözler sözcedeki olasılık anlamını pekiştirmeye yarar.

Ayşe tahtaya kalkabilir. “Ayşe may go to the board” ve ***Büyük ihtimalle*** *Ayşe tahtaya kalkmıştır*. “Presumably Ayşe has gone to the board.”

örneklerinden ilkinde modal bir ek yani kiplik eki kullanılarak öznel olasılık anlamı verilmiştir. Ayşe'nin her an tahtaya çıkabileceği gibi bir olasılık söz konusudur. İkincisindeyse kiplik bir söz ve ek kullanılarak, Ayşe'nin bu sözün söylediği zamana kadar tahtaya kalkmış olabileceği tahmin edilerek olası bir duruma atıfta bulunulmuş, konuşur açısından öznel bir olasılık dile getirilmiştir.

Öznel olasılık, konuşur tarafından üretilen olasılık türlerinden tahminî olasılık kipliğini de bünyesinde barındırmaktadır. Bu iki olasılık kipliği kategorisi, yakın anlam alanına sahiptir; fakat tahminî olasılık kipliğinde deneyimlerin ve çıkarımların etkisi görülürken öznel olasılık kipliğinde anlık tahminlerden faydalanılmaktadır. Konuşur, tahminî olasılık kipliğinde öznel olasılık kipliğine göre gerçeğe nispeten daha yakın bilgi sunmaktadır.

Öznel olasılık bildiren sözcelerde, konuşur ya da yazanın yorumu ve gerçekleşen olaydan ne anladığı önemlidir. Aynı olay ya da durum, bir başkası için aynı anlamı ifade etmeyebilir. Bu sebeple özellikle olasılık ifade eden bütün sözceler (alt anlamında olasılık barındıran sözler de dâhil) yoruma ve derin düşünmeye ihtiyaç duyabilmektedir.

Tüm bu açıklamaların ardından bilgi kipliği içinde yer alan olasılık kipliği kategorisi şu şekilde sınıflandırılabilir:

1. Konuşur tarafından üretilen olasılık kipliği
 - a) Müsadekâr olasılık kipliği
 - b) Tahminî olasılık kipliği
2. Nesnel olasılık kipliği
3. Öznel olasılık kipliği

1.5. Olasılık Bildiren Kiplik Ekler, Çoklu Yapılar ve Kiplik Sözcükler

Demir, kipi, emir, istek, gereklilik-zorunluluk, koşul vb. anlamların ifadesini sağlayan, biçimsel açıdan gramatikleşmiş, morfolojik kategoriler olarak değerlendirmektedir. Kipliğin ise, bu sayılan anlam alanlarının bizzat kendisiyle ya da kısaca anlam alanlarıyla ilgilendiğini belirtmektedir (Demir, 2008: 17).

Türkiye Türkçesinde kiplik kategorisi içine hem ekler hem de kelimeler girebilmektedir. Demir, kipliğin kiplerden başka sözlüksel, söz dizimsel, bürünsel vb. sözcenin bütününe ilgilendiren birçok işaretleyicisi bulunduğunu söylemektedir ve kiplik işaretleyicilerini morfolojik ve sözlüksel işaretleyiciler olarak ikiye ayırmıştır. Demir ayrıca, morfolojik işaretleyiciler içerisinde dilek kipi, emir kipi, istek kipi gibi çekim eklerini sayarken sözlüksel işaretleyicileri yedi grupta incelemiştir:

1. Kiplik yüklemeler
2. Kiplik zarflar ve kiplik sözcükler
3. Morfoloji-leksikoloji bağıntılı işaretleyiciler
4. Sözdizimsel işaretleyiciler
5. Söz dizimi-leksikoloji bağıntılı işaretleyiciler
6. Söz dizimi-leksikoloji-morfoloji bağıntılı işaretleyiciler
7. Söyleme dayalı işaretleyiciler (Demir, 2008: 18).

Morfolojik ve sözlüksel işaretleyicilere sahip olasılık bildiren modal yapılar, konuşurun sözcüde ifade edilen fikirle ilgili tahminini ve bu fikirle ilgili gerçekleşme olasılığını bildiren yapılardır (Özcan, 2004: 2256). Özcan, Özbek ve Türkiye Türkçesindeki ortak olan ve her iki dile özgü olan olasılık-tahmin bildiren modal sözcükleri incelemiştir. Her iki dilde ortak olan modal sözcükler; “belki”, “belki de”, “belki... -dir,” “ihtimal”, “galiba”, “her halde”; Türkiye

Türkçesine mahsus olan modal sözleri; “muhtemelen”, “sanırım”, “zannederim” şeklinde sıralamıştır.

Kiplik işaretleyicileriyle ilgili olarak Kılıç, şunları söylemektedir:

“Kiplik, dillerde çeşitli biçim, sözlük ve söz dizimi araçları vasıtasıyla ifade edilmektedir. Buna göre fiilin değişik kip biçimleri yanında çeşitli kiplik zarfları ve parçacıklarla, kiplik fiilleri de bağlam ilişkileri içinde kiplik işaretleyicileri olarak görev üstlenirler. Dolayısıyla kiplik, sadece fiilin morfolojik kip biçimleriyle değil, iddia, soru, istek, şart gibi değişik cümle türleriyle de doğrudan ilgilidir. Semantik bakımdan da kesin bilgidен şüphe ve olasılığa, gerçekten gerçek dışılığa uzanan geniş bir anlamlar yelpazesi söz konusudur” (Kılıç, 2004: 2).

Kiplik biçimbirimleri belirli bir sınıflandırmaya tabi tutmayan Delice, fiilin kiplik durumlarının kök veya gövde halindeki fiillerde daha açık görüldüğü ve adlandırıldığını söylemektedir. Kip durumlarını gösteren tüm biçimbirimler kiplik olarak adlandırılabilir. Kiplik durumunun fiil kök veya gövdelerinin sözce içindeki görünümü olması sebebiyle bazen tek başlarına içerdikleri kiplik anlamını veremeyeceğini anlatmaktadır:

“Örneğin fiile şart kipliğini katan -sA morfemi cümle içinde keşke veya eş işlevli başka bir edat ile birleşmediği müddetçe bu kip temeline dayanan yüklemi oluşturamaz; sadece bir temel cümleyle tamamlanabilecek ve şart öbeğinden oluşan bir yan cümle oluşturur. "Ahmet çalışırsa sınavını başarır." cümlesindeki -sA- ile, "Ahmet keşke bu sınavı başarsa!" cümlesindeki -sA- morfemi sesçe aynı olmasına rağmen işlevce aynı değildir. Bu da Türkçede kip göstergesinin sadece eklere dayanmadığını ek (-di-: gel-di-m), ek+ek (-mak+ta-: gel-mekte-)

kelime+ek (keşke -sa-: keşke Ahmet bu sınavı başarsa!) ve ek+kelime (-mış ol-: Bu işe bir kez girmiş bulundum, -mak iste-: Bu işin aslı nedir anlamak isterim.) şeklinde genişleyen bir yapıya sahip olduğu gerçeğini ortaya çıkarmaktadır. Bu açıdan fiillerin kip durumlarını gösteren tüm biçimbirimler için genişleyen kalıplaşmış yapıları da kapsaması amacıyla kiplik terimi ile ifade etmenin uygun olacağını düşünmekteyim.” (Delice, 2002: 202).

*Özgür’ün şimdi evde **olması mümkün**.*

*Özgür’ün şimdi evde **olması gerek*** örneklerinde olduğu gibi olasılık durumuna işaret eden dil bilgisi aracı, kiplik bir söz olabileceği gibi;

*Özgür şimdi evde **olabilir**.*

*Özgür şimdi evde **olacak*** sözcelerindeki gibi de bağlı bir biçimbirim de olabilmektedir. Doğal dil mantığında, o dilin asıl konuşurları, muhtemel olasılık durumunu bir şekilde belirtebilirler. Bunu yaparken de sözce içerisinde “X kişinin bakış açısına göre”, “X kişisi inanıyor ki”, “X kişisine göre”, “belki”, “muhtemel ki” gibi kelimeler ya da söz grupları da kullanılabilir, diyerek kiplik sözlerle işaret eden Belyaeva, olasılık işaretleyicilerinin çeşitlilik gösterebileceğine vurgu yapmaktadır (Belyaeva, 2002: 244).

Sözce içerisinde çeşitlilik gösteren olasılık kipliklerini bağlı biçimbirimlerden, sözlerle; sözlerden de çoklu yapılara kadar aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür.

1.5.1. Olasılık Bildiren Kiplik Ekler

Her ne kadar tek başlarına bir anlam ifade etmeseler de sadece eklendikleri sözcüğün değil; bulunduğu sözcenin de anlamında değişiklik meydana getiren bağlı biçimbirimler, yazılı ve sözlü metinlerde muhtemel bir durumun ifadesi için kullanılan yapılardır. Aksan da, biçimbirimlerin sözcenin anlamına etki edebilecek kuvvette yapılar olduğunu düşünmektedir:

“Bağlı biçimbirimler her ne kadar tek başlarına bir anlam taşıyorlarsa da dilde kişi, cins, durum, kip, görünüş gibi ulamların belirlenmesinde birinci derecede önemleri vardır.” (Aksan, 1999: 28).

Aksan’ın da yukarıda belirttiği gibi olasılık bildiren bir takım kiplikler, bağlı biçimbirimlerden oluşmaktadır. Bu biçimbirimlerin yalnız başlarına anlamları yoktur; ancak görev olarak kipliklerin oluşmasını sağlarlar.

1.5.1.1. Dilek-Şart Kipi Eki

Bir oluş ve kılışı şarta veya dilek, istek ve niyete bağlayan tasarlama kipidir. -sA eki ile kurulur. İyelik kökenli şahıs ekleri alarak çekime giren dilek-şart kipi: 1-şart, 2- dilek, istek ve niyet bildirme gibi iki yönlü ve birbirinden farklı iki temel görev üstlenmektedir.

Banguoğlu, -sA ekinin dilek-şart bildirmesinden başka gerçek dilekle mutlaka ilgili olmayan saymaca kesik sözceler kuruluşuna da yardımcı olduğunu söylemektedir: *İnsanlar şu dünyaya bir daha gelse... Şu boğaz derdi olmasa...* (Banguoğlu, 2007: 468). Buna karşın, pek çok kaynakta, bu ekin olasılık bildirme gibi bir işlevinin olduğundan bahsedilmemektedir.

Dilek-şart kip ekiyle çekimlenmiş bir fiilin görünen ilk anlamı istek ya da şart bildirme olabilir; fakat genellikle şart ifade eden sözcelerin alt anlamında olasılık bulunmaktadır. *Yağmur yağmazsa dışarı çıkabiliriz* sözcesinde ilk etapta dışarı çıkma olayı bir şarta, yani yağmurun yağmaması durumuna bağlanmıştır. Eğer yağmur yağmazsa dışarı çıkılabilecektir; fakat bu konu hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Kesin bir bilgi bulunmadığı için de yağmurun yağması olasılık dâhilinde olan bir durumdur. Yağmur yağabilir ya da yağmayabilir. Dolayısıyla bu, şart bildiren ifadelerin alt anlamında olasılığın da yer aldığını göstermektedir.

1.5.1.2. Gereklilik Kipi Eki

olmak yardımcı fiili gereklilik kipi eki (-mAII) alarak olasılık ifade edebilmektedir. Korkmaz da bu yapının olasılık belirtme, tahmin ve çıkarımda bulunma gibi işlevlere sahip olduğunu söyler:

“*olmak* yardımcı fiili ile kurulan gereklilik kipinin, başka bir fiilin duyulan geçmiş veya şimdiki zaman kipi yahut da her hangi bir ad ile birlikte kullanılması gereklilik kipine bir tahmin bir ihtimal işlevi kazandırmıştır: *Ha işe bakın kendime güvenimi yitirmiş olmalıyım.*” (Korkmaz, 2007b: 699).

1.5.1.3. Bildirme Eki

Bildirme eki olarak da geçen *-Dİr* eki, bağımlı bir biçimbirim olmasına rağmen, sözcenin anlamına büyük ölçüde etki eden bir özelliğe sahiptir. Çekimli fiillerin (*yapmıştır, geliyordur*) ardından gelen bildirme eki, ekeylemin üçüncü teklik şahıs çekiminde de (*öğretmendir, kalemdir*)

kullanılabilmektedir. Her ne kadar eklendiği sözcüğe ve bulunduğu sözceye anlamsal boyutta bir katkısı yokmuş gibi görünse de çıkarımda ve tahminde bulunurken, olası bir durumdan bahsederken, bu ekin kullanılması kaçınılmaz olmaktadır. Hatta bu ek, olasılık anlamı taşıyan sözcelerde, *-Abilmek* yeterlilik fiilinden sonra, en çok karşımıza çıkan yapılardan biridir. Aksan da, bildirme ekinin sözcenin anlamına katkıda bulunan biçimbirimlerden biri olduğu görüşüne katılmaktadır:

“Türkçedeki ad tümcelerini kuran, kimi bileşik zamanların anlatımında görev alan *-Dİr* koşacının (copula) kullanılışı ve kimi tümcelerin bu biçimbirim olmadan kurulması, söz dizimi açısından olduğu kadar tümce anlambilimi bakımından da dilin önemli bir özelliğini oluşturur. Pek çok dilde ayrı bir eylem olarak görülen anlatım, Türkçede *ekeylem* (Lat. verbum substantivum) adı verilen ve şimdiki zaman/geniş zamanı (-İm, -sın, -Dİr, -İz, -sınİz, -DİrİEr) biçimindeki eklerle çekilen bir eylem niteliğindedir.” (Aksan, 1999: 179).

Bu ekin tahmin yürütme, olasılık belirtme gibi işlevleri olduğunu belirten Aksan, *sanırım, umarım mutlaka, muhakkak bana kalırsa, bence, bana öyle geliyor ki...* gibi anlamı pekiştirici öğeler kullanılmaksızın tahmin yürütme ve olasılık belirtme anlamını tümceye kattığını söylemektedir (Aksan, 1999: 180). Korkmaz, Aksan’a benzer olarak şunları söylemektedir:

“-Dİr/-DUr bildirme eki, çekimli durumdaki bazı kiplerin bütün şahısları üzerine de gelerek, bunlara kullanım özelliklerine göre, ya kesinlik ve pekiştirme ya da belki, ihtimal ki, umulur ki anlamlarıyla tahmin ve beklentiyi güçlendirme işlevi kazandırır: *Sanırım durumu siz de biliyorsunuzdur; Canım belki işitmişsindir, bizim küçük İsmail almak istiyordu.*” (Korkmaz, 2007b: 728).

Bu ek, olasılık anlamı ifade ettiği sözcelerde, eğer fiile geliyorsa haber ve dilek-şart kiplerinden birini de alabilecek şekilde kullanılır: -(y)AcAk, -(l)yor, -mIş, ve -mAktA: *gideceklerdir, sanıyorsundur, anlamışlardır, yapmaktadır*. Bildirme eki, ek fiilin geniş zaman çekimlerinde ve şimdiki zaman belirten –mAktA'nın 3. teklik şahıs ekiyle kullanılır.

Ayça okuldadır; eve daha gelmedi.

Bilgisayarımı bozan kardeşimdir.

Ahmet uyuyordur, rahatsız etmeyin.

Karnı acıkmıştır, yemek yesin.

Bildirme ekinin, bu sözcelerden ilk ikisinde isme, üçüncüsünde şimdiki zaman ve dördüncüsünde duyulan geçmiş zaman çekimlerine geldiği görülmektedir. Tüm örneklerde, bu sözleri söyleyenler açısından bir tahmin yürütme söz konusudur. Konuşurlar, deneyimlerinden hareketle bir tahminde bulunmaktadır; fakat söylediklerinin hepsi muhtemel, öyle olabileceği varsayılan durumlardır.

Göksel de, Türkçede gerçek olmayan ve olasılık bildiren yargılarda –Dlr bildirme ekinin kullanıldığını söylemektedir. Varsayım ve olasılıklar bahsedilen bu eklerden başka *herhalde, kesinlikle* veya *belki* gibi kipsel zarflarla da ifade edilir (Göksel, 2005: 343).

Herhalde seni daha önce görmüşümdür sözcесinden, konuşurun, karşısındakini daha önce gördüğünden emin olmadığı anlamı çıkmaktadır. Görmüş olması büyük bir olasılıktır; fakat düşük bir olasılıkla görmemiş veya yanılıyor olabilir. *bilmek* yeterlilik fiiline oranla, bildirme ekinin belirttiği olasılığın derecesi daha yüksektir ve aktarılan bilgi kesine biraz daha yakındır. Verilen örnek, *Büyük ihtimalle seni görmüşümdür; çünkü bu kafeye*

her gün gelirim şeklinde genişletilecek olursa olasılık derecesinin yüksek olduğu daha net görülebilir.

1.5.1.4. Geniş Zaman Eki

Düzenli olarak gerçekleşen fiillerin aktarımında tercih edilen geniş zaman eki (-r/-Ar), olasılık ifade eden sözcelerde de kullanılmaktadır. Göksel, geniş zaman eki almış olasılık ifadelerinin, geniş zamanla anlatılan kipsel durum kategorilerinden biri veya pek çoğunun içerisine girdiğini söylemektedir (Göksel, 2005: 346).

Bir sözcede kiplik sözlerden herhangi biri yer almıyorsa, konuşurlar arasında bazı bilgilerin daha önceden biliniyor olması gerekir. Ancak bu sayede geniş zaman eki almış bir sözcenin olasılık ifade edip etmediği anlaşılabılır. *Seni gördüğüme sevinmem* sözcisi ilk okunduğunda, okuyanda konuşurun sevinmediğinden başka bir anlam uyandırmamaktadır. Bu sözcenin olasılık ifade etmesi için *Herhalde, o an için seni gördüğüme sevinmem* veya *Sınavım kötü geçti. Okulda karşılaşırsak seni gördüğüme sevinmem* şeklinde ya kiplik söz içermesi ya da ön bilgi vermesi gerekirdi. Bu bakımdan geniş zaman eki, tek başına olasılık anlamı veren bir kiplik eki değildir; başka unsurlara da gereksinim duymaktadır.

Göksel, Türkçede gerçek olmayan ve olasılık bildiren yargılarda bildirme ekinde başka geniş zaman ekinin de kullanılan yaygın bir ek olduğunu söyler ve bu ekin *herhalde, belki* gibi kipsel zarflara da ihtiyaç duyduğunu belirtir (Göksel, 2005: 343, 346).

Belki yağmur yağar örneğinde, havaya bakıp bulutları gören bir insanın bu sözü söylediği farz edilecek olunursa, havanın kapalı olmasından dolayı yağmur büyük olasılıkla yağacaktır; fakat yağmama olasılığı da vardır.

Çünkü daha önceden kapalı havalarda yağmur yağmadığı da olmuştur. Bu yüzden yağmurun yağması kesin değildir.

1.5.1.5. Gelecek Zaman Eki

Geniş zaman eki gibi tek başına olasılık ifade etmeye yeterli olmayan gelecek zaman eki -(y)AcAk, ya kiplik sözlerle birlikte kullanılır ya da yalnızca konuşurlar arasında bilinenlerin yardımıyla olasılık ifade edebilir. Henüz gerçekleşmemiş bir durumdan bahsederken kullanılan gelecek zaman eki, aynı zamanda varsayım da bildirir. Varsayımlar kesin değildir ve dolayısıyla olasılık ifade etmektedir.

İleride bir gün öğretmen olacağım sözcesinde fiil gelecek zaman ekiyle çekimlenmiştir ve gerçekleşmesi umulan bir durumu anlatmaktadır. Kişi öğretmen olmak istemektedir; fakat öğretmen olup olamayacağı da kesinlik taşımamaktadır. Yani gelecekteki olayların anlatımında kullanılan gelecek zaman eki -(y)AcAk, olasılıklardan bahsederken de tercih edilen bir ek konumundadır. Aksan, bu ekin olasılık anlamı ifade etmeye yaradığını söyler ve şu örneği verir:

“Gelecek zamanda ortaya çıkabilecek bir durumu, bir olasılığı belirtmek, bir varsayımı dile getirmek üzere koşul bileşik zamanı yerine kullanılır.

İstanbul’a gittin, paran bitti, ne yapacaksın?

Pekiyi, bu işi kabul ettim, kazancım ne olacak?” (Aksan, 1999: 186).

Gelecek zaman eki, gereklilik ya da şart kip eki gibi *olmak* yardımcı fiiline gelerek olasılık, tahmin ve çıkarımda bulunma gibi anlamlar ifade etmektedir.

Oyuncağı kıran o çocuk olacak ve Arabasına çarpan sen olacaksın örnekleri tahmin ifade eden sözcelerdir ve bu sözcelerde gelecek zaman eki olası bir durumu dile getirmek amacıyla kullanılmıştır.

Özcan gelecek zaman eki -(y)AcAk'ın hem bilgi hem de hareket kipliğini belirtmede kullanıldığını söylemekte ve aşağıdaki örneği vermektedir:

“—*It's nine o'clock. John will be in his Office now.* “Saat 9. John şimdi ofisinde olacak.”

—*Yes, the lights are on, so he must be there.* “Evet, ışıklar yanıyor. O zaman -büyük ihtimalle- ofisinde olmalı.”” (Özcan, 2007: 221).

Yukarıda kullanılan hem *will be* “olacak” hem *must be* “olmalı” kiplikleri sözceye güçlü bir olasılık anlamı katmıştır. Aynı zamanda daha önceden yapılmış bir davranıştan hareketle çıkarımda bulunma da söz konusudur: Işıkların yanıyor olması, bahsedilen kişinin içeride olduğu izlenimi vermektedir. Dolayısıyla içeride olma olasılığı çok yüksektir.

1.5.1.6. Şimdiki Zaman Eki

-yor eki, zaman zaman gerçekleşen durumların ifade edilmesinde kullanılır.

Plastik parçalar zamanla aşınıyor (Göksel, 2005: 347). Aslında bu sözceyi, *Plastik parçalar zamanla aşınabiliyor* şeklinde de söylemek yanlış

olmaz; çünkü sürekli belli bir harekete maruz kalan plastik maddeler, zaman geçtikçe yıpranabilmektedir. İyi korunursa aşınma sorununun önüne geçilebilir. Yani plastik parçaların aşınma durumu olasılık dâhilindedir.

Muhtemelen televizyon izliyorlar örneğinde ise şimdiki zaman ekine ilaveten *muhtemelen* kiplik sözü kullanılarak olasılık anlamı belirginleştirilmek istenmiştir. Görülmektedir ki, şimdiki zaman eki olası durumları dile getirmek için kullanılan kiplik eklerden biridir. Bybee de, şimdiki zaman ekinin geleceğe yönelik olasılık anlamı ifade edebildiğini söylemektedir (Bybee vd., 1994: 207).

1.5.1.7. *ml* Soru Eki

Aksan, *ml* soru ekinin genellikle, geniş zaman çekiminin yinelenmesiyle, oldukça güçlü bir olasılık belirtmek için kullanıldığını dile getirir (Aksan, 1998: 204).

Bakarsın, seni sever mi sever.; Bir gün yalnız kalır mı kalır.; Akşam olunca ödevini bitirir mi bitirir. gibi örnekler göstermektedir ki, *ml* soru eki eklendiği çekimli fiili pekiştirerek, sözceye olasılık anlamı katar.

1.5.2. Olasılık Bildiren Çoklu Yapılar

Hem kip ekinden hem de kiplik sözlerden oluşan çoklu yapılar olasılık ifade etmede yararlanılan dil bilgisi unsurlarındandır. Çoklu yapılar, *bilmek* ve *olmak* başta olmak üzere yardımcı fiillere gelen kip ekleri (şart kipi, gelecek zaman kipi, duyulan geçmiş zaman kipi vb.) ile *gerek*, *olmalı* gibi kiplik sözlerden oluşmaktadır.

Olasılık ifade eden üç tür çoklu yapıdan bahsetmek mümkündür:

1. *-A+bilmek*
2. *-AcAk/-miş/-yor+olmalı/olması*
3. *-sA+gerek*

Yukarıdaki üç çoklu yapı, fiillere gelen kip veya zarf-fiil ekiyle beraber kiplik sözlerden meydana gelmektedir. Konuşur, kesinliğinden emin olmadığı durumların ifadesinde çoklu yapılardan da yararlanmaktadır. Çoklu yapılardan biri olan *bilmek* yardımcı fiili, zarf-fiil eki alarak yeterlilik anlatımının yanında izin ve olasılık anlatımına da katkıda bulunmaktadır. *olmak* yardımcı fiili ise tek başına olasılık anlatmaya yeterli değildir. *olmak* yardımcı fiili bünyesine emir ve gereklilik kipi eki almakla kalmamakta; aynı zamanda gelecek zaman, duyulan geçmiş zaman veya şimdiki zaman ekiyle birleşerek olası durumlara işaret etmek amacıyla kullanılmaktadır. *gerek* sözü de *bilmek* ve *olmak* yardımcı fiilleri gibi tek başına olasılık ifade etmemektedir. *gerek* sözünün olasılık ifade edebilmesi için önündeki fiilin şart kip ekiyle çekimlenmiş olması gerekmektedir.

1.5.2.1. *a+bilmek* Yapısı

Yardımcı fiilleri iki bölüme ayırmak mümkündür. Bunlardan bir kısmı bir isim ile birleşerek onu fiilleştiren gerçek yardımcı fiillerdir. Diğer bir kısmı ise, aslında bir esas fiil olduğu halde, yavaş yavaş bu özelliğini kaybedip, esas fiile bazı anlam incelikleri katmak suretiyle, yardımcı fiil haline gelmiş bulunan fiillerdir. Korkmaz, ikinci kategoride saydığı yardımcı fiillerin, esas fiil olduğu halde bu özelliğini kaybedip yardımcı fiil haline gelmiş fiiller olduğunu söylemektedir: *bilmek* ve *olmak* fiilleri vb. Bu fiiller esas fiile anlam incelikleri katmaktadır (Korkmaz, 1959: 107). Kiplikler de sözcenin tümüne anlam

incelikleri katan, anlamını belirginleştiren yapılar olduğuna göre sözceye olasılık anlamı katan *bilmek* yardımcı fiili ile kurulmuş *-(y)Abilmek* yapısını kiplik işaretleyicileri arasında saymak yanlış olmayacaktır.

bilmek yeterlilik fiili Türkiye Türkçesinde bir durumun olasılığını bildirmek amacıyla kullanılan en temel yapılardan biridir. *-(y)A* zarf-fiil eki ve *bil-* fiilinden meydana gelen bu yapının birinci işlevi yeterlilik bildirmesi yani bir işi yapmaya gücün yetmesi, muktedir olma halini bildirmesidir. *Piyano çalabiliyorum* örneğinde kişinin piyano çalmaya yeteneğinin olduğu, bu işi yapmayı başırdıldığı sonucuna varılmaktadır. Yeterlilik fiilinin bu işlevinden başka olasılık ifade etmek gibi bir işlevi daha vardır ki, bu işlev de en az birincisi kadar yaygındır. *Belki ödevimi zamanında verebilirim*. Bu sözü söyleyen kişi karşısındakiyle emin olmadığı bir bilgiyi paylaşırken *-(y)Abilmek* yapısını kullanmaktadır. Eğer bir aksilik olmazsa ödevini zamanında yetiştirebilir; fakat bir sorun olması halinde ödevi yetiştirmeyeceği için zamanında teslim edemeyebilir. Yani ödevinin yetiştirip yetiştirmemesi konusunda kesinlik yoktur. İşte, bu gibi durumlarda en fazla başvurulacak yapılardan biri yeterlilik fiili ile kurulan çoklu yapıdır. Korkmaz da bu yapının olasılık bildirme işlevinden şöyle bahsediyor:

“Bir esas fiilin *-(y)A* zarf-fiil biçimi üzerine *bil-* yardımcı fiilinin getirilmesi ile kurulur: *açabil-, oturabil-, istemeyebil-* vb. *bil-* yardımcı fiili ya bir oluş ve kılışı gerçekleştirme güç ve yeterliğini, yani yapabilme iktidarını yahut da bir oluş ve kılışın gerçekleşme olasılığının (imkân ve ihtimalinin) bulunduğunu gösterir: *Yarın size uğrayabilirim*. cümlesinde yarın size uğrama ihtimalim vardır; yarın size uğramam mümkündür gibi bir *olasılık* bir *ihhtimal* işlevi ağır basar.” (Korkmaz, 2007b: 151, 812).

Birden fazla işlevi olan *-(y)Abilmek* yapısı, bulunduğu sözcede yeterlilik, tahmin, mücade ve olasılık gibi anlamlar ifade edebilmektedir. Bir

sözcenin tek başına bahsi geçen bu anlamlardan hangisini taşıdığı bilinemeyebilir. –(y)Abilmek yapısının verdiği anlamın ortaya konabilmesi için bağlam ve konuşurun bilgi düzeyi büyük önem taşımaktadır. Bu durumu, Göksel’in verdiği bir örnekle açıklamaya çalışalım:

“*Ahmet tezini bu odada yazabilir.* Bu örnekten üç anlam çıkmaktadır:

- a) Bunu yapmasına hiçbir engel yok. ‘Ahmet can/could write his thesis in this room.’ *nesnel olasılık*
- b) Bu amacı için odayı kullanmasına izin verdim. ‘Ahmet can write his thesis in this room.’ *müşadekâr olasılık*
- c) Ahmet’in bunu yapmaya kararlı olmasının olası olduğunu düşünüyorum. ‘Ahmet may write his thesis in this room.’ *tahminî olasılık.*” (Göksel, 2005: 349).

Türkçede –(y)Abilmek yapısının yeterlilik, izin ve olasılık gibi farklı kiplik anlatımlarını karşılayan çok işlevli kiplik eki olduğunu söyleyen Güven, bu ekin, Türkçede iki farklı kiplik yansıması olarak biçimlendiğini ifade etmektedir (Güven’den aktaran Hacıömeroğlu, 2007: 50). Bunlardan biri bilgi kipliği diğeri ise, izin ya da yeterlilik kipliğidir. Ancak yine de –(y)Abilmek yapısı bağlama göre farklı anlamlar yüklenebilmektir: olasılık, izin, yeterlilik gibi (Hacıömeroğlu, 2007: 51). Bu görüşe katılan Çakır –(y)Abilmek yapısının olasılık ve olanak anlatmaya yarayan bir kip eki olduğunu belirtir. *Ahmet gel-e-bil-ir* örneğinde hem olanak hem de olasılık bir aradadır (Çakır, 1992: 389).

1.5.2.2. –AcAk/-miş/-yor+olması/olmalı

Daha çok Eski Anadolu Türkçesinin iktidar ve imkân fiili olan *bil-* yardımcı fiilinden başka *ol-* fiili de *-miş olmasın* kalıplaşmış şekliyle şüphe ve

olasılığa dayanan bir imkân da gösterir: *Sizden önce bu kitabı bir başkası okumuş olmasın!; postacı mektubu komşuya bırakmış olmasın!* (Korkmaz, 1959: 109). Eski Uygur Türkçesi metinlerinde imkân bildiren bu fiil, *bol-* şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu fiilin gelecek zaman şekli (bol-gay) kendi anlamında başka çok defa “mümkündür ki”, “belki”, “ihtimal ki” anlamlarını da veriyor. Bu şekilde iktidar ve imkândan ziyade şüphe ve olasılığa dayanan bir imkân nüansı hâkimdir (Korkmaz, 1959: 122). Seyrek olarak da *Nehcülferadis*’te olumsuz ve kalıplaşmış *bolmasun* şekli, olumlu anlamda olasılık ve imkân bildirir: *adaknı ol teşükke kodtı bolmasun kim bu teşükdin yılan çıkıp peygamber aleyhisselamga zahmet tegürmesün timiş erdi* ‘ayağını o deliğe koyup, belki bu delikten bir yılan çıkıp Peygamber aleyhisselama zahmet değirebilir demişti.’ (Korkmaz, 1959: 123).

olmak fiili, 3. teklik şahıs emir kip ekiyle kullanımından başka, var olmak anlamının dışında özellikle gereklilik kip ekiyle (-mAll) beraber, muhtemel bir durumun ifadesi için de kullanılır. *Aylin eve gelmiş olmalı*. Bu örnekte konuşur, Aylin’in bu sözün söylendiği saate kadar eve geldiğini tahmin etmektedir. Tahmini güçlü bir olasılık taşımaktadır. Fakat eve geldiğinden emin olsaydı *Aylin eve geldi* ya da *Aylin eve gelmiş* gibi bir sözce kullanırdı. Emin olmadığı için de *gelmiş olmalı* sözünü bu amacı için kullanmaktadır.

olmasın ve *olmalı* sözleri, yalnızca duyulan geçmiş zaman eki ile birlikte değil; gelecek zaman ve şimdiki zaman eki ile de beraber olasılık bildirmek amacıyla kullanılabilmektedir: *Hazırlık yapıyor. Tahtaya kalkacak olmalı; Parmağını kaldırıyor. Soruyu biliyor olmalı*.

olmak fiili, olasılık, tahmin ya da çıkarım belirtiyorsa kendisinden önce gelen fiil mutlaka kip ekleri ile çekimlenir. *Bebeğin karnı acıkmış olmalı* sözcesinde tahmin, dolayısıyla güçlü bir olasılık söz konusudur. Bunu sağlayan ise *-miş olmalı* yapılarıdır.

1.5.2.3. –AcAk/-mlş/-yor+olsa gerek

olsa gerek söz grubu; gelecek, duyulan geçmiş ve şimdiki zaman eki ile çekimlenmiş bir fiille kullanıldığında olasılık, tahmin, varsayım, çıkarım vb. gibi anlamlar ifade etmektedir. Örneğin, *Yangın sürüyor. Evdeki her şey yanmış olsa gerek* sözcesinde evdeki eşyaların yanmış olup olmadığı kesin olan bir bilgi değildir. Dolayısıyla olası bir duruma işaret edilmek istenmiştir.

olmak fiilinin şart kip eki ve *gerek* sözüyle olasılık bildiren bir dil bilgisi işaretleyicisi olduğunu söyleyen Göksel, durumu şu şekilde anlatmaktadır:

“*ol-* fiili, *olsa gerek* ve *olabilir* şekilleri de bulundukları cümlede olasılık anlamı ifade etmektedirler. *olabilir* şekli tahminî olasılık belirtirken; *olsa gerek* şekli daha çok çıkarım ifade etmektedir. *-(l)yor* ile *olsa gerek*, *olmalı* ve *olabilir* söz grubunun birleşimi konuşma esnasında bir durum hakkındaki bir varsayım veya bir tahmin gösterir: *Çok gürültü var, yukarıda birisi matkap kullanıyor olmalı/olsa gerek.*” (Göksel, 2005: 364, 368).

Göksel, *olmak* yardımcı fiilinin aldığı çeşitli eklerle, muhtemel bir durumun ifadesine yarayan yapılar meydana getirdiğini söylemektedir. *olsa gerek* söz grubu kendisinden önce genellikle kip eki almış fiille birlikte kullanılarak olasılık bildirmektedir: *Elinde tarak var. Saçlarını tarıyor olsa gerek.* Fakat nadir de olsa, *-sa gerek* yapısının tek başına kullanımlarıyla karşılaşılmaktadır: *Bana değerli bir hediye almış. Beni sevse gerek.*

1.5.3. Olasılık Bildiren Kiplik Sözler

Türkiye Türkçesinde olasılık, tahmin ve varsayım gibi anlamlar, sadece kiplik eklerle ve çoklu yapılarla verilmez. Bunlardan başka kiplik

sözler de bahsi geçen anlamları veren, sözcüde anlamsal boyutta değışiklik meydana getiren unsurlardır. Bulunduğu sözcüde olasılık ifade etmesinin yanında, olasılık anlamını pekiştirmeye de yarayan kiplik sözler, çeşitli kaynaklarda kelime türlerinden *zarflar* başlığı altında ele alınmıştır.

galiba, ihtimal, bari, keşke, olsa ki gibi olasılık ve dilek ifade eden sözleri gerçekleştirme zarfları arasında sayan Banguoğlu, zarfların sıfatlardan daha az müstakil kavramlar ve bir kılışı veya bir vasfı değıştirme ve açıklama işleyişinde kelimeler olduğunu söylemektedir. *Geç kalmak, yalnız yaşamak, içeri girmek, pek çirkin, az tuzlu* gibi kelime gruplarını zarflar için örnek gösteren Banguoğlu, zarfların; fiillerin veya sıfatların önüne gelerek anlattıkları kılış, oluş veya vasıfları açıklayan, değıştiren kelimeler olduğunu söylemektedir (Banguoğlu, 2007: 371, 372).

İngilizce dil bilgisi kitaplarında ayrı bir başlık altında verilen kiplik sözler, Türkiye Türkçesinin dil bilgisi kitaplarında ayrı bir kelime türü olarak değerlendirilmeyip genellikle zarfların bir alt grubu olarak ele alınmıştır. Gencan, olasılık-tahmin bildiren kiplik sözleri, kuşku olasılık zarfı altında ele almış ve bu gruba *belki* sözünü dâhil etmiştir (Gencan, 2001: 457). Banguoğlu, gerçekleştirme zarfları başlığı altında kiplik anlam bildiren yapı ve sözleri bir sınıflandırma yapmadan vermiş ve dilek ve olasılık bildiren *galiba, ihtimal, bari, keşke* gibi sözlerin de bu sınıftan sayılabileceğini belirtmiştir (Banguoğlu, 1995: 372).

Aksan, kiplik sözleri, durum belirteçlerinin bir alt kategorisi olan olasılık belirteçleri maddesinde anlatmıştır. Bu maddeye *belki, olsa olsa, ola ki, tut ki, varsayalım, varsayalım ki, farz edelim, farz edelim ki, farz et ki* gibi sözleri de dâhil etmiştir (Aksan, 1983: 111).

Korkmaz; kiplik sözleri, tarz zarflarından durum bildirme zarfları başlığı altında; olasılık-tahmin bildiren kiplik sözleri ise *Olasılık (İhtimal) Duraklama*

(*Tereddüt*), *Şüphe* ve *Şaşıрма Bildirenler* maddesinde ele almıştır. Bu gruba acaba, acep, belki, belki de, galiba, ihtimal ki, olsa olsa, ola ki, tutalım ki, varsay ki, varsayalım ki, farz edelim ki gibi söz ve söz gruplarını dâhil etmiştir. Ayrıca Korkmaz, olasılık bildiren kiplik sözlerin fiildeki oluş ve kılışın gerçekleşme durumunu bir olasılık, merak, şüphe veya şaşmaya bağlamadığını dile getirmektedir (Korkmaz, 2007b: 509).

Gencan, *belki* sözüne kuşku (daha doğrusu) olasılık zarfı demektedir. Gencan, bu zarfın fiile *olabilir*, *umulur*, *ihtimal ki*, *mümkündür ki* şeklinde detaylar katarak pekiştirdiğini dile getirmektedir (Gencan, 2001: 457).

Eker, Gencan'dan farklı olarak *belki* sözüne durum zarfları arasında yer verir ve fiillerin yapılış biçimlerini belirten yani fiilin nasıl gerçekleştiğini gösteren, olasılık bildiren sözler olduğunu ifade eder (Eker, 2003: 302).

diye sözüne de kiplik sözler içerisinde yer verilebilir. Olasılık ve varsayım bildiren bu söz *demek* fiili ile zarf-fiil eki -e'nin kalıplaşması sonucu meydana gelmiştir. *Beni bırakacaksın diye çok korkuyorum* sözcüsü için, sözü söyleyenin bir durum hakkındaki endişesini ve varsayımını yansıttığını söylemek mümkündür. Karşısındaki kişinin kendisini terk etmesi olasılık dâhilinde olabildiğinden ve varsayım bildirdiğinden *diye* sözü ile bu hissini dile getirmiştir.

Lewis, *herhalde* sözünün yanıltıcı bir fikir verdiğini belirtirken güçlü tahmin ifade ettiğini söyler: *Herhalde biliyorsunuzdur. Gazetede okumuşsunuzdur herhalde*. Ayrıca, *sanki* sözünün ise, genellikle ya çıkarımsal veya zaman temelli bir fiili takip eden *gibi* sözü ile beraber ya da çıkarımsal bir fiil ile tek başına kullanıldığını söyler: *Sanki dünyada başka bir kadın yokmuş gibi hep Ayşe'yi düşünüyor. Sanki bilmiyor gibisiniz! Sanki kabahat benimmiş!* (Lewis, 1967: 218).

Aksan, Türkiye Türkçesinde bir varsayım ileri sürerken, gerçekleşme olasılığı az olan bir durumun söz konusu olduğunu belirtmek üzere aşağıdaki anlatımlardan da yararlanıldığı ifade etmektedir:

“1. *Olur ya...: Olur ya bir gün onlara işimiz düşer* (Aramızı bozmayalım).

2. *Olur da...: Olur da İstanbul'da arkadaşlarınla buluşamazsın* (Sen de teyzene gidersin).

3. *Ola ki...: Ola ki günün birinde çıktı, geldi* (Yeniden işe alacak mıyız?)

4. *Tut ki...: Bu sınavı başaracağına eminim. Tut ki başaramadın, ne kaybedersin?*

5. *Diyelim (ki)... farzedelim (ki)...: Diyelim, amcam gelemedi; düşünüyö erteleyecek miyiz? Farzedelim, sezon uzun sürdü; o zaman da tatillerini uzatırlar.*

4. ve 5.de gerçekleşme olasılığının az olduğu durumlar anlatılmakta, varsayımı izleyen önermeden sonra, mutlaka yeni bir önerme gelmektedir. Ancak bunlar da dilek-koşul biçimbirimleriyle kurulan anlatım kalıplarından yine, ince anlam ayrımlarıyla ayrılmaktadır.” (Aksan, 1999: 216).

Aksan, bahsi geçen olur ya, olur da, ola ki, tut ki ve diyelim eki gibi sözlerin yanı sıra *Harcasın harcasın da 3 milyon harcasın. Çok çok 10 milyon gider. İki ay, bilemedin(iz) üç ay kalırsın(ız)* gibi tekrarlı yapıların da tahmin yürütme ve olasılık belirtme amacıyla kullanıldığını söylemektedir (Aksan, 1999: 215).

Özcan ise konuya, geleneksel dil bilgisi yazarlarından farklı yaklaşmakta; kiplik sözlerin zarf olarak değerlendirilemeyeceğini dile getirmektedir:

“Türkiye Türkçesi gramerlerinde durum-tarz zarflarıyla, cümlede ifade edilen düşünceye konuşanın fikir ve tavrını bildiren yapıların bir arada değerlendirildiği ve bir ayrımın yapılmadığı dikkati çekmektedir. Zarflar görev bakımından fiilleri çeşitli yönlerden niteleyen kelimelerdir. Hâlbuki modal sözler, sadece fiille değil, cümlenin bütünüyle ilgilidir. Bir başka deyişle modal sözün cümleye kattığı anlam, sadece fiili değil, bütün cümleyi ilgilendirmektedir.” (Özcan, 2004: 2255).

Özcan’ın da belirttiği gibi, kiplik sözlerin zarf değil, sözcenin anlamına katkı sağlayan sözce dışı unsurlar olduğu söylenebilir. Çünkü zarflar fiili ve sıfatları niteleyen yapılardır; oysa kiplik sözler, sadece fiili ya da sıfatı değil tüm sözceyi hatta bağlamı etkileyen unsur olma özelliğine sahiptir.

Banguoğlu zarfların, fiilleri ve sıfatları nitelediğini ve açıkladığını söyler (Banguoğlu, 2007: 371-372). Ancak daha çok zarf başlığı altında incelenen *galiba*, *herhalde*, *ihtimal ki* gibi kelimelerse, fiili veya sıfatı değil sözcenin tamamını niteler, açıklar ve pekiştirir. Dil bilgisi kitaplarında zarf başlığı altında verilen kiplik sözler tüm sözce ile ilgilidir. Sadece önüne geldiği kelimeyle değil, tüm sözceyle hatta konuşurlar arasındaki tüm diyalogla bağlantılıdır.

2. ESKİ UYGUR TÜRKÇESİNDE OLASILIK KİPLİĞİ

2.1. Eski Uygur Türkçesinin Dil Özellikleri

Eski Uygur Türkçesinin dil özellikleri Manici ve Budist çevre metinlerine göre değişiklik arz etmektedir. Manici çevreye ait metinlerde n; Budist çevreye ait metinlerde ise y ağzının tespit edildiği görülmektedir. Bazı metinlerde ise (İyi ve Kötü Prens Öyküsünde olduğu gibi) hem n hem de y ağzının özellikleri bir arada görülmektedir (Ercilasun, 2004: 276).

Gabain'e göre n ve y ağzının birbirinden ayrılan özellikleri aşağıdaki gibidir:

n ağzı

Irk Bitig ve *Huastuanift* Manici çevreye ait olup n ağzı özellikleri göstermektedir.

1. Birinci heceden sonraki / ile yardımcı ünlü /'nın bazen genişleyerek A olması: *amıl/amal* 'sakin', *balık/balak* 'balık' vb.
2. Vasıta hali ekinin dudak uyumu tesiriyle bazen yuvarlaklaşarak -un şeklinde olması.
3. Çıkma hali için yalnız -DA kullanılması.
4. İlgi hali ekinin ünsüzlerden sonra bazen -Xŋ olması.
5. Bilinen geçmiş zaman teklik 2. şahıs ekinin bazen -tXg olması.
6. Gerekliliğin -gUIUk eki yerine -slg ile ifade edilmesi.
7. -pAn'ın -p'den daha sık kullanılması.
8. -gll sıfat-fiil eki yanında -gmA ekinin de yaygın olması.

y ağzı

Kuanşı İm Puser, Çaştani Bey Hikâyesi, Üç İtigsizler, Küentso Biyografisi, Uygurca Üç Hikâye ve İyi ve Kötü Prens Öyküsü; Burkancı çevreye ait olup y ağzı özellikleri göstermektedir.

1. Çıkma hali için çoğunlukla *-DIn* kullanılması.
2. İlgi hali ekinin ünsüzlerden sonra da *-nIn* olması.
3. Bilinen geçmiş zaman teklik 2. şahıs ekinin her zaman *n*'li olması.
4. Gereklilik için daha çok *-gUIUk* ekinin kullanılması.
5. *-p* zarf-fiil ekinin *-pan*'dan daha çok kullanılması.
6. *erki* yerine *erinç*'in hâkim olması (Gabain, 2007: 2, 3; Ercilasun, 2004: 276, 277).

Nihayet Caferoğlu, bu iki esas ağız dışında Eski Uygurcadan ayrılan bir üçüncü ağız grubunun daha varlığına işaret eder. Bu da Brâhmi metinlerindeki şivedir. Kendine göre bazı farklara sahip olan Brâhmi ağzında kelime başında p- ve ikinci hecede –o- seslerini kullanmak gibi özelliklere sahiptir (Caferoğlu, 2001: 160).

2.1.1. Ses Özellikleri

Eski Uygur Türkçesinin Köktürkçeden ayrılan ses özelliklerini Ercilasun şu şekilde maddelendirmiştir:

1. Köktürkçedeki *n*, Manici Uygur metinleriyle Köktürk harfli Uygur metinlerinde *n*, Burkancı Uygur metinlerinde *y*'dir: K *ańıg*~U *anıg/ayıg* 'kötü'.

2. Köktürkçe kelime içi ve kelime sonundaki *b* sesleri Uygur metinlerinde çoğunlukla *w* olmuştur. *b*'li metinler azdır ve muhtemelen bu metinler daha eski tarihlidir: *K ebir~U ewir*- 'çevirmek'.

3. Yardımcı ses olarak kullanılan veya ekler içinde bulunan *ı* ünlüsü, Uygurcada bazen genişler: *tınlıglarag<tınlıglarıg* 'canlıları' (Ercilasun, 2004: 280).

2.1.2. Biçim Özellikleri

Eski Uygur Türkçesinin bazı biçim özellikleri aşağıdaki gibidir:

1. Köktürkçedekinin aksine *-mak* eki, fiil ismi eki olarak Uygurcada yaygındır: *öçmekler* 'sönmeler'.
2. Uygurcada Köktürkçede rastlanmayan *-(X)gsa-* fiilden fiil yapım eki vardır: *kirigseyür men* 'girmek istiyorum'.
3. Köktürkçede sadece kişi, konçuy gibi insanla ilgili kelimelerde kullanılan *-IAr* çokluk eki, Uygur Türkçesinde her türlü isim, zamir ve sıfatta kullanılabilen genel çokluk eki haline gelmiştir: *sizler*, *bular* 'bunlar'.
4. Uygurcada ilgi hali eki, hem ünlülerden hem ünsüzlerden sonra *-nlıg biçimindedir*.
5. Yükleme hali eki Köktürkçede olduğu gibi Uygurcada da üç türdür: *-(X)g*, *-nl*, *-n*.
6. Köktürkçede bulunma hali eki *-DA* aynı zamanda çıkma hali eki için de kullanılır. Uygurcada da bulunma hali eki *-DA*'nın çıkma hali için kullanıldığı örnekler bir haylidir; ancak Uygurcada çıkma hali ekinin asıl eki *-Dın*'dır: *orunlıktın* 'tahttan'.
7. Köktürkçede fiillerin çokluk 3. şahıslarında görülmeyen *-IAr* eki Uygurcada fiillerde sıkça görülür: *ögirdiler sevintiler* 'sevindiler'.

8. Köktürkçede gelecek zaman –*DAçI* eki ile yapılırken Uygurcada –*gAy* ile yapılır: *ölgey men* ‘öleceğim’.

9. –*sAr* eki Köktürkçede zarf-fiil eki olarak kullanılmaktaydı; henüz şart kipi oluşmamıştı. Uygurcada ise –*sAr* ekinden sonra şahıs zamirlerinin kullanılmasıyla şart kipi oluşmuştur: *barsar men* ‘gitsem’.

10. Uygurcada Köktürkçede bulunmayan –(*X*)*gII* sıfat-fiil eki vardır: *ögli* ‘düşünen’.

11. Gelecek zaman sıfat-fiil eki olarak Köktürkçede –*sIk* kullanırken Uygurcada –*gUIUk/-gUIUg* eki kullanılır: *ukgulgug törüler* ‘bilinmesi gerekli kanunlar’ (Ercilasun, 2004: 280).

2.2. Eski Uygur Türkçesinden Tarama İçin Seçilen Eserler

2.2.1. İyi ve Kötü Prens Öyküsü

En çok bilinen çatiklerdendir. Bin Buda mabetlerinde bulunan eser, canlılara yardımcı olacağına inandığı bir mücevheri bulma umuduyla yola çıkan iyi düşünceli bir prensin öyküsünü anlatmaktadır. Çıktığı bu yolda türlü tehlikelerle karşılaşan prens yine de yılmaz ve arzuladığı mücevhere sonunda kavuşur. Çince-den Türkçeye tercüme edilen ve Burkancı çevreye ait olan bu eserde diyalog ve tahkiye üslubu kullanılmıştır. Akıcı ve canlı bir dile sahip olan bu çatiği ilk defa 1939 yılında Pelliot bazı görüşlerini de ilave ederek neşreder. 1971’de ise Hamilton tarafından mükemmel bir neşir gerçekleştirilir. Bu neşirde transliterasyon, transkripsiyon, tercüme, notlar, sözlük ve tıpkıbasım yer almaktadır (Ercilasun, 2004: 271).

2.2.2. Irk Bitig

930 yılında telif edilen *Irk Bitig* adlı eser Çince'den Türkçeye tercüme edilmiş bir fal kitabıdır. İçerisinde dinî unsurlara rastlanmasına rağmen tamamen dinî nitelikli bir eser değildir. Manici çevreye ait olan bu eser, 65 ırk denilen fal ve yorumundan oluşmaktadır (Ercilasun, 2004: 236). Stein tarafından bulunan Irk Bitig'i Hüseyin Namık Orkun *Eski Türk Yazıtları II* içinde neşreder.

2.2.3. Huastuanift

Manici çevreye ait uzunca bir tövbe duasıdır. Turfan'da bulunan *Huastuanift*, mani dinine ait pek çok kavramı içermesi bakımından dikkate değerdir (Ercilasun, 2004: 236). Bu eser, Le Coq, Radloff ve Bang tarafından çalışılmıştır.

2.2.4. Kuanşi İm Pusar

Ses İşiten İlah şeklinde Türkçeye çevrilen eser, *Asil Dinin Nilüfer Çiçeği* adlı sutranın bir bölümüdür. Kuanşi İm adındaki bir bodisatvanın; canlıların zor anlarında Hızır gibi yetişerek yardım etmesi ve Nirvana yolunu göstermesini anlatan sutra, Şinasi Tekin tarafından 1960 yılında neşredilmiştir (Ercilasun, 2004: 248, 272).

2.2.5. Çaştani Bey Hikâyesi

Burkancı çevreye ait olan bu çatikte, Çaştani adındaki bir beyin ülkesindeki insanlara zarar veren ve hastalık getiren şeytanlarla mücadelesi anlatılmaktadır. Toharcadan Türkçeye çevrilmiştir. Uigurica'nın 4. cildinde neşredilen hikâye, Müller ve Gabain tarafından çalışılmıştır (Ercilasun, 2005: 250).

2.2.6. Üç İtigsizler

Abidarim Kınılıg Koşavarti Şastir adlı abidarmanın içinde yer alan ve bir bölümünü teşkil eden *Üç İtigsizler*, budizmin metafizik yönünü ve felsefesini ele alan bir abidarmadır. Kuru ve sıkıcı bir anlatıma sahip olmakla birlikte burkancılığa ait pek çok kavramı da ihtiva etmektedir. *Abidarim Kınılıg Koşavarti Şastir*'i tıpkıbasım halinde Şinasi Tekin neşrederken *Üç İtigsizler* Sema Barutçu Özönder tarafından çalışılmıştır (Ercilasun, 2004: 250).

2.2.7. Küentso (Hüen-Tsang) Biyografisi

Burkancı çevreye ait olan bu eserde, Küentso adlı Çinli bir rahibin Türkistan üzerinden Hindistan'a yaptığı seyahati ve Çin'deki hayatı anlatılmaktadır. Hem seyahatname hem de biyografi niteliğinde olan bu eser tahminen 10. yüzyılda Şıŋku Şeli Tutuŋ tarafından Çinceden Eski Uygurcaya tercüme edilmiştir. Eserin bazı bölümleri Gabain tarafından neşredilmiştir (Ercilasun, 2004: 251, 271).

2.2.8. Uygurca Üç Hikâye

Müller tarafından 1908 yılında başlatılan Uigurica serisinin içinde yer verilen; *Maymunlar Beyi Hikâyesi*, *Dantapali Bey Hikâyesi* ve *Mukaddes Tavşan Hikâyesi*'nden oluşan *Uygurca Üç Hikâye*, Müller ve Gabain tarafından çalışılmıştır. Birer çatık olan bu hikâyeler Himran tarafından Türkiye Türkçesine aktarmıştır.

2.3. Eski Uygur Türkçesinde Olasılık Kipliği Türleri

Eski Uygur Türkçesi olasılık kiplikleri üzerine yapılan bu çalışmada, olasılık kipliğinin kullanım sıklığına bakmak amacıyla belirlenen metinler üzerinden bahsi geçen yapılar tespit edilmeye çalışılmıştır. Türkiye Türkçesindeki kadar geniş bir yelpazeye sahip olmasa dahi, olasılık kipliği kullanımı azımsanmayacak ölçüdedir.

Türkiye Türkçesine aktarılan metinler üzerinden yapılan incelemenin sonucunda tespit edilen olasılık kiplikleri (işaretleyicileri), sözcenin anlamına olasılık anlamından başka tahmin, şüphe, çıkarım, yeterlilik gibi anlamlar katmaktadır.

Bu bölümde, çalışmanın konusu çerçevesinde seçilen sekiz Eski Uygur Türkçesi metni taranarak elde edilen olasılık kipliklerinin kullanım sıklığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Türkçenin bahsi geçen bu tarihi lehçesinde, olasılık kipliği türlerinden hangilerine, ne şekilde yer verildiği örnekler üzerinden anlatılacaktır. Verilen örneklerin sonunda parantez içinde, sırasıyla, ilgili örneğin alındığı Eski Uygur Türkçesi eserinin adının kısaltması, örneğin asıl metinde geçtiği sayfa/satır numarası, aktarımı yapılan eserdeki sayfa numarası yazılmıştır (Ör: H: XXXII; s. 18). Böylece seçilen sözcelerde anlaşılmayan bir nokta olduğu takdirde asıl metne bakmak ve asıl metinde

incelenen sözce/sözceleri bulmak daha kolay olacaktır. Ayrıca, Eski Uygur Türkçesi metnlerinin tüm olasılık türlerine örnek vermediğini de belirtmek gerektiği kanısındayız.

2.3.1. Eski Uygur Türkçesinde Konuşur Tarafından Üretilen Olasılık Kipliği

2.3.1.1. Eski Uygur Türkçesinde Müsadekâr Olasılık Kipliği

Sözceleyenin karşısındakine herhangi bir konuda izin verirken kullanmış olduğu ve aynı zamanda olasılık da bildiren kipliklere müsadekâr olasılık kipliği denmektedir. Seçilen metinlerde bu kiplik türüne örnek veren bir yapıya rastlanmamıştır.

2.3.1.2. Eski Uygur Türkçesinde Tahminî Olasılık Kipliği

Tahminî olasılık ifadeleri gerçekleşen bazı olayların olasılığı hakkında bir yargı bildirir (Göksel, 2005: 348). Var olan olaylardan hareketle tahmin ve çıkarımlarda bulunulur. Bu olasılık türü, Eski Uygur Türkçesinde, farklı türden kiplik işaretleyicileri ile gösterilmektedir.

*(I) tengrim suida baru bilmetin tengrike igdeyü muntag ulug
çulvu sav sözledimiz **erser** muntag bu adunçsuz yazuk yazıntımız
erser tengrim muntag bu amtı men raimast ferzind ögü(nür men)
yazukda boşunu ötünür men (H: XXXII; s. 18) ‘Ey tanrım, suçta
giderek bilmeden tanrıya hile işleyerek böyle ağır küfür sözü
söyledik ise böylece bu değişmez günahı işledik ise; tanrım şimdi*

ben Raimast oğul nedamet ederim, gūnahtan fariğ ederek yalvarırım.'

Genel olarak üçe ayrılan olasılık türlerinden konuşur tarafından üretilen olasılığı bildiren bu sözce, tahminî (speculative) bir durumun ifadesidir. Olasılık anlamı, şart kipi eki -sA eki ile verilmiştir. *sözledimiz erser* 'söyledik ise'... *yazıntımız erser* 'günah işledik ise' sözlerinin aktarımına bakıldığında sözü söyleyen olası bir durumdan bahsetmektedir. İlk etapta şart sözcesiymiş gibi görünse de sözcenin anlamında kesinlik yoktur. Ağır küfür sözü söylenmiş olabileceği gibi söylenmemiş de olabilir. Kişi, bu konuda tahminde bulunmaktadır. Söylenmesi olasılığı yüksek olmasına karşın söylenmemesi de olasılık dâhilindedir. Sözü söyleyen kişi tanrıya yalvardığından dolayı bu iki olasılık da göz önünde bulundurulmalıdır. Tanrıya seslenilen parçada, sözü söyleyen Tanrıdan günahlarını bağışlamasını istemektedir. İnsan ömrü uzundur ve insan, nefesine kapılıp hatalar işleyebilmektedir. Bilmeden tanrıya ağır küfür sözü söylenmesi ve günah işlenmesi de bu hatalardan biridir. Korktuğu durumun gerçekleşmesi olasılığına karşılık şart kip ekinden yararlanarak da tahminden hareketle olası bir durum ifade edilmiştir.

(II) *arvışçılar begi tüzün kamrakkta. amtı çştani ilig beg közünmez bolup bardı. kalın yekler tegirmileyü avlap ilter ergey* (ÇB: 230; s. 30). 'Sihirbazlar beyi, adil Kamarakta, şimdi Çaştana han bey görünmez olup gitti. Pek çok şeytanlar etrafını çevirip (ona) saldırmış olacak(lar).'

Çaştani Bey Hikâyesinde geçen bu sözcede, gelecek zaman ekinin (-gAy) olasılık kipliği olarak kullanıldığı görülmektedir. Sihirbazlar beyi adil Çaştana Beyin görünmez olmasının sebebi şeytanların onun etrafını çevirip saldırmış olmalarına bağlanıyor. Aslında bu bir çıkarım sözcesidir. Kesinlik bulunmamaktadır. Daha önce bahsi edildiği gibi tecrübelerden hareketle

geleceğe yönelik tahminde bulunulabilir. Tahminde bulunma işi, içinde olasılık barındırmaktadır. Bu sözcüde de, Çaştana Beyin kaybolmasının nedeninin, şeytanlar tarafından etrafının sarılması olabileceği düşünülmektedir. Son sözce, *Muhtemelen/büyük ihtimalle pek çok şeytanlar etrafını sarmış olacaklar; çünkü daha önce de böyle olmuştu*, şeklinde de düşünülebilir. O zaman sözcedeki olasılık anlamı daha kolay görülebilir.

Bu anlamı verebilmek için gelecek zaman eki (-gAy) kullanılmıştır. Gelecek zaman eki tek başına olasılık ifade etmeye yeterli olmayan, ya kiplik sözlere ihtiyaç duyan ya da bağlamdan hareketle olasılık anlamı veren bir yapıya sahiptir. Tahminî olasılık belirtmek amacıyla da çıkarımda bulunurken de kullanılmaktadır.

(III) *küninge kolguçılar üzülmedi takı adın aglık koltı yeme berdi küninge ayınga munçulayu berip aglıktaki agı barım azkına kaltı ol ödün agıçı ulugı kanka inçe ötünti tengrim aglık kurug bolır agı barım alkınsar ubatsar yazukka tüşe teginmegey ertimiz tengrim yeme kangı kan inçe tep yarlıgkadı kang kazgansar ogı üçün temez mü köngülüg berzün könglin bertmengler ötürü küninge tıdıgsız berdi.... ol ödün ınançları buyrukları eşidip kanka inçe tep ötüntiler tengrim elig törüg agı barım tutar agı barım alkınsar el törü neçük tutar biz tengrim ol ödün kangı kan inçe yarlıgkadı amrak ögüküm könglin neçük berteyin men agıçı barçakı agıçılar birer ödün öngi barzun kentü bilingey **erınç** tep yarlıgkadı anta ötürü kiye koltguçılar kelser bulmaz erti bulmatın koltguçılar yıglayu barsar tegin yeme ıglayu kalır erti ötürü tegin inçe tep sakıntı agıçı erser mening ol kangım kan bodun tilinge korkup inçe yarlıgkadı **erınç** közünür et burhan ög kang könglin bertser ol tınlıg tamulug bolur ogul kızka sanmaz men amtı ög kang könglin bertmeyin.* (İKPÖ: X; s.15) 'Günlerce, dilencilerin ardı arkası kesilmedi.

(Prens) yeniden başka hazineler istedi, yine ona istedikleri verildi. Günlerce ve aylarca böyle verildiği için hazinedeki zenginlikler ve varlıklar çok az kaldı. O zaman, hazine başkanı hana şöyle dedi: “Haşmetlim, hazine kurumak üzere. Eğer, zenginlikler ve varlıklar bitiyorsa, ufalıyorsa, hataya düşmeyiz, Hünkârım.” Bunun üzerine (prens) babası han şöyle buyurdu: “Eğer baba kazanırsa oğlu içindir denmez mi? (Oğlunun) arzusunu yerine getirsin (denmez mi ?) Onun gönlünü kırmayın!” Bu durumda; (prens) günlerce, engel görmeden verdi. O zaman, sadık dostları, bakanları, bunu işitince, hana şöyle arz ettiler: “Haşmetlim, Devleti ve onun kurumlarını, varlık ve zenginlik ayakta tutar. Varlık ve zenginlik tükenirse, Devlet ve kurumlarını nasıl sürdürebiliriz; Haşmetlim?” bunun üzerine (prens) babası Han, şöyle buyurdu: “Sevgili yavrumun gönlünü nasıl kırarım? Ne kadar hazineci varsa, hepsi, zamanında (prens geleceği zaman) başka bir yere gitsin. Kuşkusuz o bunu anlayacaktır.” diye beyan etti. Bundan biraz sonra, dilenciler geldiği zaman, (prens) hazinecilerini bulamıyordu. Dilenciler bağış alamayınca, ağlayarak gidiyorlardı., prens de orada ağlayıp kalıyordu. Daha sonra, prens şöyle düşündü: “Hazineye (ya da ‘hazineciler’e) gelince, o (ya da ‘onlar) benimdir. (Şu halde), han babam, halkın dilinden korkup böyle emretmiş olmalı. (Zira) görünürdeki, ete kemiğe bürünmüş Buddha’ya ana ve baba denir. Hangi kişi anasının ve babasının gönlünü kırarsa, o kişi cehennemlik olur, oğul ya da kıza sayılmaz. Ben şimdi ana ve babamın gönlünü kırmamayım.’

Bu örnekte kipliğin yer aldığı tek bir sözceyi ele almak doğru olmaz. Çünkü olasılık anlamının görülebilmesi için kipliğin kullanıldığı sözcenin bir öncesine gerekirse birkaç sözce ve hatta bir paragraf öncesine bakmak gerekmektedir. III. örnekte ülkesindeki dilencilere, fakirlere acıyan ve onların

hallerine üzülen prens, han olan babasından para istemektedir. Baba, hem devletin hazinesinden para vermek istememekte hem de oğlunu çok sevdiği için kazancını onla paylaşmayı uygun görmektedir. Bu durum üzerine bakanları, hanı hazinenin tükenmesinin ülke için iyi olmayacağı yönünde uyarmak isterler ve kral hanın aklına ülkede ne kadar hazineci varsa hepsinin prens geleceği vakit çekilmeleri fikri gelir; çünkü muhtemelen prens kendiliğinden yaptığı hatanın farkına varacaktır. Zaten sonunda da prens, babasının hayır demesine gönlünün razı gelmediğinden kendisine izin verdiğini anlar ve babasının gönlünü kırmak istemez. Bu da göstermektedir ki kral hanın, oğlunu iyi tanıyor olması oğluyla ilgili hatasını kendiliğinden anlayacaktır, şeklindeki tahminini doğru çıkarmıştır.

Öncelikle kesinliğinden emin olunmayan bir tahminde bulunan kral han, *erinç* 'kuşkusuz', 'şüphesiz', 'büyük ihtimalle' anlamlarına gelen bu edatı kullanmaktadır. Sadece *erinç* edatı değil gelecek zaman eki (-gAy) de bu anlamı vermede yardımcı öge konumundadır. *kentü bilingey erinç* sözcüğü, tahminde bulunurken kendinden emin olma derecesinin ne kadar yüksek olduğunun göstergesidir. Bu duruma etkisi olan, bir babanın evladını çok iyi biliyor olmasıdır; fakat yine de ortada henüz yapılmamış bir hareket söz konusu olduğundan söylenen sözün anlamında olasılık yer almaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi bahsi geçen bu olasılığın derecesi yüksektir. Bunu sağlayan ise, *erinç* edatının bünyesindeki anlamdır.

Köktürkçe döneminde kullanılan *erinç* edatı, Eski Uygur Türkçesi döneminde yerini *erki* edatına bırakmıştır. Burkancı çevreye ait olan *İyi ve Kötü Prens Öyküsü* adlı çatığın ağız özellikleri nedeniyle *erinç* edatının kullanımı devam etmektedir. Bu edat, sözceye kesine yakınlık, yüksek dereceli olasılık gibi anlamlar katmaktadır. Nitekim III. örnekte de kesinliğinden tam emin olunamayan; fakat öyle olduğu tahmin edilen bir durumdan bahsedilirken kullanılmıştır. Prens, kuşkusuz kendiliğinden

hazineden para almaması gerektiğini anlayacaktır; fakat az da olsa anlamama olasılığı vardır.

erinç kipliğinin geçtiği bir diğer örnek olan ***erinç közünür et burxan*** sözcesinde yine bir tahmin dolayısıyla olasılık söz konusudur. Han, kendindeki davranış değişikliğinin halk tarafından anlaşılacağından korkmaktadır. Bu korkuyu fark eden prens babası için, ‘böyle emretmiş olmalı’ şeklinde bir tahminde bulunmakta ve bu olası durumun ifadesini ise *erinç* edatı ile yapmaktadır.

(IV) *anta ötrü atlıg yüzlügke inçe tep ayıttı neçükin ağı barım kazgansar üküş bulur atlıglar inçe tep ötünti öngi öngi kangaç kılmak ayu berdiler biri ayur kangaç neng tarıg tarımakda edgü yok kergek bir tarısar ming tümen bulur biri ayur koy yılkı egidser yılınga aşılur bay bolur biri ayur öngtün kedin satıgka yulugka barsar bay bolur.* (İKPÖ: XII; s. 16) ‘Sonra ünvanlı ve önemli kişilere şöyle sordu: “İnsan zenginlik ve varlık isterse, (en) fazlasını ne ile elde eder?” Ünvanlı kişiler şöyle arz ettiler ve kazanç sağlamak için ayrı ayrı yol gösterdiler. Biri şöyle açıkladı: “Kazanmak için, toprağı işlemekten daha iyisi yok olsa gerek. İnsan bir (tohum) ekerse, binini, on binini elde eder.” Birisi şöyle söyledi: “Koyun ve sığır beslerse, onlar yıldan yıla çoğalır ve insan zengin olur.” Biri de dedi ki “Doğuya, Batıya alım satım içini gidilirse zengin olunur.’

kergek sözcüğü gereklilik, zorunluluk anlamlarının yanı sıra yukarıdaki örnekte olduğu gibi başka kelimelerle beraber (ör: *o/sa*) olasılık ve tahminde bulunma gibi anlamları da taşımaktadır.

Metinde, insan zenginliğini ve varlığını nasıl kazanır, sorusu için çeşitli cevaplar verilmiştir. Bu cevaplardan biri de söyleyenin fikrince toprağı

işlemektir; çünkü bir eken bini bulur ve böylece zengin olunabilir. Muhtemelen toprağı işlemek daha büyük kazanç getirecektir. Bu düşüncesini dile getirirken *edgü yok kergek* ifadesini kullanmaktadır. *olsa gerek* kiplik işaretleyicisi, tahmin ve olasılık bildirirken yararlanılan bir sözdür. Konuşurun fikrini belirtirken başvurduğu ve tahminde bulunma gibi anlamları da taşımaktadır.

İyi ve Kötü Prens Öyküsü'nde geçtiği şekliyle kazanmanın ve varlıklı olmanın yollarından birisi olarak gösterilen toprağı işleme fikri, bu sözü söyleyen için en iyi fikirdir; fakat 'daha iyisi yok' demek yerine *yok kergek* diyerek toprağı işlemekten daha iyisi olabileceğini de olasılıklar dâhilinde düşündüğü anlaşılmaktadır.

(V) *ötrü oğlu teginke inçe tep yarlıgkadı amrak ögüküm mening elte kazgançım sizing ermez mü amtı köngülçe aling barça poşı bering ne üçün ölüm yerke barır siz beş törlüg ada bar bi ada ol erür talım balık odug erken saklanmadın tuşar alkunı kemi birle singürür ekkinti subda sub önglüg taglar bar kemi susup sınır kişi alku ölür üçünç subda yekler urup kemi subda çomurur törtünç ulug tegzinçke kigürür sub egrikşelür sokuşur beşinç tengri topınar korkınçig yel turur kemi aktarılır ölür.* (İKPÖ: XVI; s. 18) 'Sonra, oğlu prene şöyle sordu: "Sevgili yavrucuğum, benim Devlet gelirlerim sizin değil mi? Şimdi siz onları gönlünüze göre alın; ne kadar varsa hepsini sadaka olarak verin! Niçin ölümlü yere gideceksiniz? Orada beş türlü tehlike var. Birinci tehlike şudur: Canavar balık (makara) uyanık iken, insan dikkat etmeyip onunla karşılaşır, o, (yolcuların) hepsini gemiyle birlikte yutar. İkinci (tehlike): suda su renginde dağlar vardır; gemi su alıp parçalanır, insanların hepsi ölür. Üçüncü (tehlike): suda şeytanlar saldırır ve gemiyi suya gömerler. Dördüncü (tehlike): onu büyük bir anafora

sokarlar; su fırıl fırıl döner ve her yerden çırpınır. Beşinci (tehlike): gök delinir (yırtılır), korkunç bir rüzgâr çıkar, gemi ters döner ve insanlar ölür.’

İyi ve Kötü Prens Öyküsü’nde *Çintamani* denilen mücevheri bulmak için yola çıkan prensi türlü türlü tehlikeler beklemektedir. Bu tehlikelerden biri de canavarla karşılaşılmasıdır; fakat bu karşılaşma dikkat edilmediği ve saklanılmadığı takdirde olabilecek bir durumdur. Yani insanın dikkat etmemesi sonucu canavara yakalanması olasılık dâhilinde olan bir sonuçtur. Örnekte *saklanmadın tuşar* şeklinde geçen ifade bir olasılık bildirmektedir. Kullanılan geniş zaman eki (-Ar) bahsi geçen karşılaşmanın olduğu gibi karşılamamanın da olasılığa dâhil olduğunu vurgulamaktadır.

(VI) *bo yol tigüçi sav yomdaru lokik loka-utar erür. ukıtkalır üçün lokik yolug anın sözlep akıgsızı erser kaltı yol kirtü erür tip üstemiş erür yol kirtü tigüçi ujikig ... netegin tip tiser lokik yol erür yol : : kirtü ermez. loka-utar yol. yol yme ök kirtü yme ök üçün anın munda sözlemiş ol yol kirtü tip küsemiş üçün adırtlıg otgurak bildürgeli akıgsız erdükin öngdün karıkda öngi kitergüçite yindem sözleti erti yolug öngi kiterip tip sizinmiş üçün lokik yol birle yamıraşgay tip anın munda katnayu sözlemiş ol yol kirtü tip.* (Ül: 98a, 7; s. 30) ‘Bu yol denilen şey bütün olarak *lokika* ve *lokottara* (yol)dur. *Lokika* yolu anlatmak için, bu yüzden “*Asrava*’sızı ise, şöyle ki yol gerçeğidir (*margasatya*).” diyerek yol gerçeği (*margasatya*) denen kelimeyi eklemiştir. *i shih chien tao* “Neden?” diye derken *lokika* yol yoldur. Gerçek değildir. *Lokottara* yol, yol da gerçek de olduğundan, bu yüzden burada net ve kesin olarak *asrava*’sız olduğunu bildirmeyi arzulamış olduğu için ‘yol gerçeği’ (*margasatya*) diye söylemiştir. Öndeki *karika*’da çıkardığında, yalnızca yolu çıkarıp söyleyiydi. *Lokika* yol ile karışacak diye

şüphelendiği için, bu yüzden burada ‘yol gerçeği’ (*margasatya*) diye tekrar söylemiştir.’

Bir abidarma olan *Üç İtigsizler*’den alınan bu örnekte *Lokottara* denilen yol gerçekte var olan bir yoldur. Bu yolun *asravasız* yani yol gerçeği olduğu söylenmektedir. Bahsi geçen yolun benzerlikten dolayı *lokika* denilen yol ile ismen karışma olasılığına karşın yol gerçeği diye tekrar vurgulanmaktadır. Bu sözü söyleyen için *lokottara* yolunun *lokika* yolu ile karışması olası bir durumdur; çünkü ikisi de yol gerçeğidir. Bu karışmadan korkan kişi bu durumu *lokik yol birle yamıraşgay* şeklindeki şüphesini dile getirmiştir. *Lokottara* yolunun *lokika* denilen yol ile karışması bir olasılıktır ve *tep* ‘diye’ kelimesi ile bu olasılık verilmeye çalışılmıştır. *yamıraşgay tep* ifadesi olası bir durumun göstergesidir. *Lokottara* yolu ile *lokika* denilen yol birbirleri ile karışabilir ya da karışmayabilir. Zaten bu sözü söyleyenin amacı bu olasılığı düşünerek ikisinin birbirine karışmasını önlemektir. Bu olasılıktan hareketle ‘yol gerçeği’ diye tekrar söylenmesi uygun görülmüştür. Metnin önceki kısımlarında *lokottara* ve *lokikanın* birer yol olduğundan; fakat *lokikanın* bir yol olmasına karşın *lokottara* gibi gerçek olmadığından bahsedilmektedir. Bu bilginin daha önce verilmiş olması iki yolun birbirine karıştırılma olasılığını bir derece de olsa yok etmektedir; fakat bahsi geçen olasılığı tamamen ortadan kaldırmaz; çünkü sonuçta ikisi de birer yoldur.

Örnek verilen yukarıdaki sözcede kullanılan ‘diye’ kelimesi olasılığı ifade eden bir kipliktir. Gelecek zaman eki ile beraber kullanılması ile gelecekte olma olasılığı olan bir durumu anlatması bakımından önemlidir. Eski Uygur Türkçesinde *tep* edatı *timek* fiili ve -p zarf-fiil ekinin kalıplaşmasından meydana gelmiştir. Söylemek, demek anlamlarını yitirerek olasılık da bildiren bir edat görevindedir. Eski Uygur Türkçesinden Türkiye Türkçesine kadar olası durumların ifadesinde kullanılmıştır.

(VII) *bilip bilmetin öçmeklerning neçe bolsar yme tıdıgsız yörügi yme ök ikileyü bar üçün adın belgüsi anın kök kalık ermez tip ... otgurak sözleyür kök kalık tek tıdıgsız tözlüg erür tip munda bolur. iki törlüg mün kadaklar ‘eng’ilki inçip tüzü alkuta **bolgu kergek** ikinti bo ürlüksüz **bolgu kergek** kayu tıltagın tiptiser. Tamta ulatı tıddaçı alku önglerte munda bolmagu kergek kök kalıkning tözi netegin tiptiser tıdıglıg tutuglug üçün munı üze ötrü kök kalık tüzü <-te> bolmagu kergek kaltı tamta ulatılar yimrilser tüşser kök kalık yana közünür inçip munı üze kök kalık munda ürlüksüz **bolgu kergek** aşnu yok erip amtı bolmış üçün tip. (Üİ: 103a, 13; s. 37)*

‘Bilip bilmeden sönmelerin her ne kadar engelsiz manası olsa da, bir başka alameti daha var olduğu için, bu yüzden gök (*akasa*) değildir. *wen ting yen hsü k’ung* “Gök (*akasa*) sadece engelsiz köklüdür.” Diye kesin olarak söylüyor olmasında, bunda iki türlü hata olur: Birinci, bu durumda (gök) her şeyde olsa gerek. İkinci, bu geçici olsa gerek. “Hangi sebeple?” diye dersin, duvar ve benzeri engelleyen bütün maddelerde; bunlarda gök’ün (*akasa*) kökü olmasa gerek. “Neden?” diye dersin, engelli-mâniyalı oldukları için. Bundan dolayı gök (*akasa*) her şeyde olmasa gerek. Nasıl ki, duvar vb. çökse-düşse gök (*akasa*) yine gözükür, o halde bundan dolayı gök (*akasa*) burada önce yok olup şimdi olduğu için geçici olsa gerek.’

Yukarıdaki metinde geçen *bilip bilmeden sönme* denilen durum engele sahip değil diye tabir edilse de gök değildir; çünkü engelsizdir. Bunun da iki belirtisi vardır. İlki, gök her şeyde vardır ve ikincisi de gök geçicidir; fakat bu iki belirti de kesin değildir ve öyle olduğu tahmin edilmektedir. Bu iddiaların dayanağı ise duvar ve benzeri engelleyen maddelerde göğün kökünün bulunmamasıdır. Büyük olasılıkla bahsi geçen durum bu şekildedir ve nedeni ise duvar vb. engelleyen maddelerde gök gibi sınırsızlığın olmadığı

konusunun kesin olmakla beraber olasılık dâhilinde olmasıdır; fakat bu olasılık kesine çok yakındır. Çünkü dayanakları vardır. Bu sözü söyleyen tahminini belirtmek için *bolgu kergek* söz grubunu kullanmıştır. Tahmin yürütürken kullanılan bu söz grubu sözceye yüksek dereceli olasılık katmaktadır.

2.3.2. Eski Uygur Türkçesinde Nesnel Olasılık Kipliği

Nesnel olasılık kiplikleri, yeterlilikten hareketle olası durumlara işaret etmektedir.

(I) *amrak kadaşım eşiŋg tuşung bizing beş yüz eren kança bardı esen tegdi mü* (İKPÖ: LIII; s. 37) ‘Sevgili kardeşim; eşin dostun ve bizim beş yüz adamımız nereye gittiler? Sağ dönebildiler mi?’

Yukarıdaki örnekte, kardeşine seslenen prens; eşinin, dostunun ve emrinde bulunan beş yüz adamın nereye gittiğini sorgulamakta ve hayatlarından endişe etmektedir. Sağ salım dönüp dönmediklerini bilememektedir. Bu yüzden *esen tegdi mü* diye sormaktadır. Eşi, dostu ve beş yüz adamının akıbeti hakkında kesin bir bilgiye sahip olmadığından prens, bir olasılık olan sağ dönmeleri konusunda bilgi almak istemektedir. Aslında *sağ salım ulaştı mı* denirken gelmeyi becerip beceremedikleri merak edilmektedir. *esen tegdi mü* sözcesinde yeterlilik vardır ve bu bakımdan nesnel bir olasılık ifade etmektedir. Bahsi geçen sözcede yer alan olasılık anlamını, daha çok soru eki vermektedir; çünkü görülen geçmiş zaman eki tamamlanmış, bitmiş fiillerde kullanılmasına rağmen soru ekiyle beraber kesinliği belli olmayan bir anlama sahip olmaktadır. Eğer *esen tegdi* densesydi sözcede olasılık anlamından bahsedilemezdi; fakat prens sağ salım

döndüklerine dair kesin bir bilgiye ulaşamadığından *esen tegdi mü* yani sağ salim geldiler mi, gelebildiler mi, bunu başarabildiler mi gibi anlamlara gelen o sözü söylemiştir.

Görülen geçmiş zaman eki pek çok durumda gerçekliği kesin olarak bilinen fiillerin anlatımında kullanılan bir ektir. Sözcede kullanılan hem soru eki hem de sözcenin genel anlamı yani bağlam düşünüldüğünde prensin eşinin, dostunun ve beş yüz adamının geri dönmeyi becerip beceremedikleri düşünülmektedir. Sağ dönmeleri, hem olasılık hem de yeterlilik barındıran bir durumdur. Sağ dönebilmeleri olasılık dâhilinde olan bir durumdur ve çeşitli zorlukları atlatarak gelecekleri için de yeterlilik belirtmektedir.

(II) *takı yime kim kayu tınlıg beglerde ağır yazuklug bolup tutup ölürgeli azu kınagalı sakınsar kılıçı bıçgesi kagılı tsun tsun sınar uvşanur neñ bat kılı umaz kurtulur..* (KİP: 25; s.10). ‘Ve yine herhangi bir canlı varlık, beylere karşı suç işlese; (onu) tutup öldürmeyi veya (ona) işkence etmeyi tasarlasalar, kılıç, bıçak kırbaçları parça parça olur, ufalanır; hiç fenalık edemezler; kurtulur.’

Kuanşı İm Pusa’dan alınan bu örnekte üst seviyede olasılık anlamı ağır basmamakta; yeterlilik anlamı *bat kılı umazlar* ‘fenalık edemezler’ sözünde öne çıkmaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi yeterlilik fiili olasılık kipliği işaretleyicilerinden biridir ve birinci derecede yeterlilik ve beceri ifade ederken; ikinci derecede olasılık belirtmektedir.

Bu çatikte *Kuanşı İm* adındaki bodisatvanın halkına musallat olan şeytanlarla olan mücadelesi anlatılmaktadır. Bahsi geçen çatikten alınan bu kısımda beylere karşı suç işleme, öldürme ve işkence etme olasılığı olan herhangi bir canlı varlığın kılıçları, bıçakları düşündükleri bu kötülüklere karşı parçalanır, ufalanır ve dolayısıyla da hiç bir fenalık edemezler. Yani kötülük

yapmaya güçleri yetmez, emellerine ulaşamazlar. Bu olasılığın belirtilebilmesi için sözcüde öncelikle şart kip eki (*sakınsar*) kullanılmıştır. Yeterlilik fiilinin kullanılmasıyla (*umak*) birlikte kesin olarak yapılmış bir hareketten bahsedilememektedir. Bu durum *fenalık etmezler* şeklinde de ifade edilebilirdi; fakat fenalık etmeye hem güçlerinin yetmediğinden hem de tamamlanmamış bir hareketten bahsedebilmek amacıyla *umak* fiili kullanılmıştır. Henüz gerçekleşmemiş her fiil olasılık anlamı taşımaktadır.

(III) *bir dahşı sözler kök kalık bir erür bolmaz bölgeli adırtgali tip* (Üİ: 102a, 14; s. 35). ‘Bir hoca: “Gök (akasa) birdir. Bölüp ayırt edilemez.” diye söylemiştir.’

Budist bir hocaya göre gök denilen madde birdir ve bölmek mümkün değildir. Gök bölünüp ayırt edilemez. Eski Uygur Türkçesinde bir şeye muktedir olma veya olmama durumunu anlatmak için *umak* yardımcı fiilinden başka *bolur/bolmaz+fiil+gAll* sıfat-fiil eki kullanılmaktadır. *Üç İtigsizler*’den alınan bu kısımda da göğün ayırt edilemezliği *bolmaz bölgeli adırtgali* sözleriyle verilmiştir. *bolmak* yardımcı fiili, sıfat-fiil eki –gAll ile birlikte muktedir olma anlamını vermektedir.

Göğün bölünüp ayırt edilememe durumu, göğün kutsallık taşımasından kaynaklanmaktadır. Bu her ne kadar göğe ait genel bir özellik olsa da gök, türlü güçler tarafından bir gün parçalanabilir. Yani düşük bile olsa bölünüp ayırt edilememe olasılığı da vardır. Bu duruma istinaden göğün ayırt edilememe durumu yeterlilikle beraber olasılık da ihtiva etmektedir.

(IV) *bu tñriler yoksuz emgenürler. birök yagız yir arkasındaki topraknıñ prmanu kog kıçmık sanı neçe erser. yana yme alku tınlıglarnıñ sanı sakış neçe tenlig bolsar. neçe tenlig kalın küçlüg yavlk yek içkek bolsarlar bodistv oğuşlug ilig begnin anımıntın etüzünteki bir evin tüsiñe yme ada tuda tegürgeli ugulug ermezler*

(ÇBH: 252; s. 32). 'Bu tanrılar yok yere emek çekiyorlar. Filhakika (mevcut şeytanların adedi) yağız yer arkasındaki toprağın atom zerre sayısı nice ise, ve yine bütün canlıların sayısı ne denli (ne kadar) ise (o kadar çok dahi olsa); ne denli sık (=çok) güçlü şerir şeytan vampir (mevcut) olursa (olsun), Bodisatva neslinden olan han beyin hatta vücudundaki bir tek kılına bile zarar vermeye muktedir olmazlar.'

Yeterlilik fiilinin sıfat-fiil ekiyle (*ugulug*) beraber kullanıldığı bu sözcede, ülkesindeki şeytanlarla mücadele eden Çaştani Beyin vücudundaki tek bir kılına bile şeytanların zarar vermeye güçlerinin yetmediği *ugulug ermezler* sözüyle anlatılmak istenmiştir. Zarar vermeye güçlerinin yetmeme durumuna karşılık az da olsa zarar verebilme olasılığı da bulunmaktadır. Bu olasılığın varlığını şuradan çıkarabiliriz: Şeytanların Çaştani Beyin vücudundaki kılına zarar vermeye muktedir olmamaları nasıl ki kesin olarak görülmüş, kanıtlanmış bir durum değilse, muktedir olabilmeleri de kesinlik taşımayan; dolayısıyla olasılık dâhilinde bir durumdur. Nesnel olasılığın kullanıldığı yerde ilk etapta yeterlilikten bahsedilirken; ikinci derecede olasılıktan bahsetmek gerekmektedir. Tahminde bulunulan bir durumda olasılığın yer alması gibi gibi; yeterliğin olduğu yerde de çok kuvvetli olmasa da olasılık bulunabilmektedir.

(V) *tegin kutı ülügi üçün adasız tudasız kaç kün içinte erdinilig otrukka tegdiler yetti kün anta tıntılar yettinç kün tañ adınçig erdini yençü kemike tükegüçe urup tegin inçe tep yarlıgkadı amtı men bu erdini birle barsar men kamag tınlıglarka artug asıg tusu kılı umagay men sizler barıñlar men muntuda yegrek çintemeni erdini algalı barayın kim kayu tınlıglarka tüzü tüketi asıg tusu kılı usar men* (İKPÖ: XXXIV; s. 27). 'Prensin kutu ve talihi sayesinde, tehlikesiz ve engelsiz olarak, birkaç gün içinde mücevher adasına

eriştiler. Yedi gün boyunca orada dinlendiler. Yedinci gün, az rastlanır ve seçme inci ve mücevherleri gemiye yeterince yükledikleri zaman, Prens şöyle buyurdu: “şimdi, ben bu mücevherlerle birlikte gidersem, bütün canlılara fazla yarar sağlayamam. Siz gidin. Ben burada, en üstün çintamani mücevherini almaya gideyim; çünkü hangisi olursa olsun canlıların hepsine, tam olarak yarar sağlayabilmek istiyorum.’

Elindeki mücevherle canlılara yarar sağlayamayacağına inanan prens bunu *kılı umagay men* sözüyle anlatmaktadır. şart kip ekiyle (*barsar*) olasılık anlamının verildiği bu sözcede yeterlilik fiilinin kullanılmasıyla düşük de olsa ikinci bir olası durumun ifadesinde bulunulmuştur. Yarar sağlayamayacağını düşünen prens, bunu sadece tasavvur etmektedir. Kesinliği bilinmese de yarar sağlama olasılığı da vardır. Çünkü yeterliliğin söz konusu olduğu ifadelerde aynı durumun karşıt halinin de her zaman olasılık dâhilinde olduğu göz önünde bulundurulmalıdır.

2.3.3. Eski Uygur Türkçesinde zel Olasılık Kipliği

Özel olasılık konuşurun önermenin doğruluğu hakkında sahip olduğu bilgiyi yansıttığı olasılık türüdür; fakat sahip olunan bu bilgi sınırları belli olmayan, kesinlik arz etmeyen ve konuşur açısından şüpheyle yaklaşılan bir özellik göstermektedir. Özel olasılıkta, bilginin sadece konuşur açısından değeri söz konusudur.

(I) rng esri ingek buzagulaçı bolmiş. **lgey** men, timiş. rng esri irkek buzagu kelrmiş. Idukluk yaragay. lgde ozmiş tir. Ana biling: Edgü ol. (IB: 41. mad.; s.23) ‘Ak benekli bir inek doğurmak üzere imiş. Öleceğim (galiba) demiş; (fakat ölmemiş) ak benekli bir

erkek buzağı dünyaya getirmiş. (Bunu) Tanrı'ya kurban etmek uygun olur,) çünkü inek (böylece) kötü talihinden kurtulmuş, der. Öylece bilin: (Bu fal) iyidir.'

Bir fal kitabı olan *Irak Bitig*'den alınan bu sözce, ilk bakışta olasılık anlamı taşıyor gibi görünmektedir. 65 falın yorumlandığı bu eserde, yorum yapan kişi bildiklerinden ya da geçmişteki tecrübelerinden hareketle bir çıkarımda bulunmaktadır. Doğurmak üzere olan ak benekli ineğin durumu kötü olsa gerek ki öleceğini düşünerek *ölgey men* demektedir. Bu durum kesinlik taşımamakla birlikte olasılık da içermektedir; çünkü kendini kötü hissetmesi bu biçimde düşünmesine sebep olmaktadır. Zaten bu metnin aktarımında da Tekin, bu sözün sonuna *galiba* kipliğini ekleme ihtiyacı hissetmiştir. *galiba* kelimesi, kendinden veya söylediklerinden emin olmayan bir insanın kullandığı sözlerden biridir (Tekin, 2004: 23).

Eski Uygur Türkçesinde olasılık anlamını veren yapılardan biri olan -*gAy* gelecek zaman ekinin, gelecek zaman bildirme görevinden başka, olası durumları anlatma gibi bir görevi de vardır; çünkü gelecekte olacak olan bir olay henüz gerçekleşmediğinden kesinlik taşımamaktadır.

I. sözcede, sözü söyleyen doğurmak üzere olan bir ineğin ve kendini ölecek gibi hissetmesi bu sözceyi kurmasına sebep olmuştur. Öznel olasılık türüne örnek verilebilecek olan bu sözcede, sözü söyleyenin sözleri belirsizlik içermektedir veya sözü söyleyen söylediklerinden emin değildir. Bu sebeple olasılığın ifadesi için gelecek zaman eki tercih edilmektedir. Bu sözce aynı zamanda çıkarım ve tahmini de ihtiva etmektedir. Durumunu kötü gören inek, tecrübelerinden hareketle öleceği kanısına varmakta ve bir çıkarımda bulunmaktadır. Çıkarımların olduğu sözceler, olası durumları da belirtmeleri bakımından kolay ayırt edilemeyecek anlam alanına sahiptirler. Tahmin bildirmesi bakımından da tahminî olasılık gibi görünmesine karşın daha çok sözü söyleyenin sözlerindeki belirsizliğin ifadesini yansıtması bakımından

öznel olasılık örneğidir; çünkü *ölgey men* derken neredeyse ölmeye yakın bir hisse sahip olma durumu söz konusudur. Bu sefer de ölmeme olasılığı yüksektir; fakat tecrübeleri ölüm hissini çağrıştırmaktadır. Yani ölüm de olasılık dâhilinde olan bir durumdur.

(II) *tamuda ört içinde örtenü turur tınlığka inçe tip tise. kel sini ölüreyin bu emgektin ozgıl. tengri yirinte toggaysen tiser aku tamuluklar barça turup katag ünin kıkırısu inçe tip tiyürler. bizni öldürmegil.* (UÜH-DBH: 17; s.30) ‘Cehennemde ateşler içinde yanaduran mahlûklara şöyle dense: “Gel, seni öldüreyim, bu ıstıraptan kurtul! Cennette (yine) doğarsın!” denecek olsa, bütün cehennemlikler hep birden kalkıp yüksek sesle bağrışarak şöyle derler: “Bizi öldürme!”.’

Yukarıdaki sözcede, farazi bir durum söz konusudur. Gerçekte söylenmeyen; ama söylendiği var sayılan, *tamuda ört içinde örtenü turur tınlığka inçe tip tise kel sini ölüreyin bu emgekin ozgıl. tengri yirinte toggaysen* sözcesinde olasılık anlamı, yine şart kip eki (-sA) ile verilmiştir. *tamuda ört içinde örtenü turur tınlığka inçe tip tise* sözcesindeki *timek* ‘demek’ fiili gerçekleşmesi bakımından kesinlik taşıyan bir özellik göstermemektedir. Bu sebeptendir ki sözce, sözü söyleyen kişi için farazi biri durumun ifadesinden başka bir şey değildir. Cehennemde ateşler içinde yanaduran mahlûklara, gel seni öldüreyim, bu ıstıraptan kurtul, cennette doğacaksın, denecek olursa sonucunda ne olacağı anlatılmaya çalışmıştır. Denmesi bir olasılıktır ve sözü söyleyen kişi bu olasılığı göz önünde bulundurarak karşısındakini bilgilendirmeye çalışmaktadır.

(III) *tengri bahşı özlüg ölürmeknin ayıg tüşin. ikinti azunta okmu teginür. azu bu azunta y(i)memü teginmeki bar.* (UÜH-DBH: 26; s. 32) ‘Ulu mürebbi, can almanın feci akıbetine mutlak ikinci (=başka)

bir hayatta mı uğranılır? Yoksa bu hayatta dahi uğranıldığı vaki midir?’

Uygurca Üç Hikâye’den alınan bu sözcede olasılık anlamı *azu* edatıyla verilmiştir. Türkiye Türkçesinde olası durumları belirtmek amacıyla kullanılan yapılardan olan *veya/yahut/veyahut/yoksa* gibi sözler, kesinliği bilinmeyen durumlar arasında kıyas yaparken kullanılmaktadır. Eski Uygur Türkçesinde ise bu sözlerin karşılığında verilebilecek olan edatlardan biri de *azu* edatıdır.

Can almanın feci akıbetine uğrama durumuna ikinci bir hayatta mı yoksa bu dünyada mı uğranıldığı sorgulanmaktadır. Her iki durum da kesin olmamakla birlikte yine olasılık dâhilindedir. Yani, canın alınmasına ikinci bir hayatta da uğranılabileceği gibi bu dünyada da uğranılabilir. Eski Uygur Türkçesinde olası durumları anlatmak için kullanılan sınırlı yapılardan biri de *azu* edatıdır. Bu edat, gerçekleşmesi olasılık dâhilindeki iki durum veya olay arasında anlamsal olarak karşılaştırma yapılmasına olanak tanımaktadır. *azu* edatı kullanılarak bahsi geçen mi yoksa başka bir diğer durumun mu gerçekleşmeye/yapılmaya daha yakın olduğunu sorgulanabilmektedir. III. örnekte belirtildiği gibi canın alınması iki şekilde de olabilmektedir: Bu dünyada ya da öteki dünyada. Demek ki duyulanlara ya da deneyimlere göre can alınmasına yani ölüm denen olayın kötü, istenmeyen sonuna nerede uğranılacağı tam olarak belli değildir. Bu sözü söyleyen, kimi insanlardan başka bir hayatta kimilerinden de bu hayatta öldürme işine karışıldığını duymuştur. İlk söylenen sözce, *azu* edatından sonra gelen sözceye oranla daha büyük bir olasılık taşımaktadır; çünkü ikinci sözcede yer alan *y(i)memü* ve *teginmeki bar* ifadeleri ikinci durumun daha az sıklıkla görüldüğüne işaret etmeleri bakımından önem taşımaktadır. *Yoksa bu hayatta dahi uğranıldığı vaki midir?* denirken böyle bir duruma daha önce rastlanılmış mıdır, anlamı çıkmaktadır. Demek ki bir önceki sözcede yer alan *can almanın feci akıbetine mutlak ikinci (=başka) bir hayatta mı uğranılır?* sözcesinde bahsi geçen

durumun daha önce örneklerinin yaşanmış olabileceği olasılığı daha yüksektir; yani en azından bunun aksini belirtmek amacıyla herhangi bir yapı kullanılmamıştır.

(IV) **Birök** bularka edgü ögli törüsince tapag udug kılmasarm(e)n işlerim adaçlarım tip adamışım sözlemişim yoksuz bolgay. (UÜH-MTH 68; s. 78) ‘(Ben) tutup da bunlara hüsnü niyet icabatına göre izazü ikramda bulunmasam, (onları) “eşlerim, dostlarım” diye adlamaklığım manasız olur.’

Bu sözcede de yine bir farz etme, var sayma durumu söz konusudur. Sözü söyleyen, eğer izzeti ikramda bulunmasa ne olabileceğini tahmin etmektedir. Bu şekilde davrandığı takdirde çevresindeki insanlara eşim dostum diye hitap etmenin manasızlığını anlatmaktadır. Şart kip ekinin kullanıldığı ve *birök* edatıyla olasılık anlamının pekiştirildiği bu sözcede, bu ek koşul bildirme görevinden ziyade farazi bir durumu belirtmek amacıyla kullanılmıştır. *Eğer böyle olursa şöyle olur* mantığıyla düşünüldüğünde henüz gerçekleşmemiş; ama gerçekleşmesi muhtemel bir olayın üstünden çıkarımda bulunma durumu söz konusudur. Sözü söyleyen kişi eğer izzazü ikramda bulunmasa bunlara dediği ve muhtemelen de çevresindeki arkadaşlarına eşim dostum demesi hoş olmayacaktır; bahsi geçen şekilde davranma olasılığı yüksek olmasına karşın aksi şekilde davrandığında da sonucun ne olacağını aklına getirmekte ve çıkarımda bulunmaktadır.

(V) *Bo tül erser yıga tere evirgüg t(e)ngriler taplamamakning belgüsi ol tep bilip bo tülün kuvragka sözlep yıga tere evirgü savıg kodup bun...* (KB: 51a: 182; s. 19) ‘Bu düş olsa olsa, kısaltarak çevirmeyi tanrıların uygun bulmadıklarının belgisidir, deyip anlayıp bu düşünüyü cemaate söyleyip, kısaltarak çevirme hususunu terk edip...’

Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisinin (Küentso Biyografisi) X. Bölümü'nden alınan IV. sözcede, bir rüyanın yorumu yapılmaya çalışılmıştır. Hem bir rüya hem de rüyanın yorumlanması işi söz konusu olduğu için sözcenin anlamında kesinlik aramak doğru değildir. Sözü söyleyen yani yorum yapan kişi, görülen düşün, olsa olsa kısaltarak çevirmeyi tanrıların uygun bulmadıklarının işareti olduğunu düşünmektedir. Ona göre, bu düşün yorumu en fazla bu şekilde olabilir; fakat aynı düşün bir başkası için farklı bir anlam taşıma olasılığı da vardır. Zaten, *erser* edatının varlığı bahsi geçen durumdaki olasılığı vurgulaması bakımından önem taşımaktadır. Bu edat, her ne kadar şart sözcelerinde kullanılsa da anlamsal olarak olasılık sözcelerinde de kullanılabilme özelliği göstermektedir.

Bo tül erser yıga tere evirgüg t(e)ngriler taplamamakning belgüsi sözcesinde geçen *erser* edatı, sözü söyleyenin bahsettiği durumdan emin olmadığının göstergesidir ve bu edat kullanılırken büyük bir olasılığa vurgu yapmaktadır. *olsa olsa* şeklinde aktarılan *erser* edatı, bünyesinde *en fazla*, *büyük olasılıkla* gibi anlamlar taşımaktadır.

(VI) *itigligning yörügi üküş üçün bölüp adırtlap kergekinçe kingürmiş erür. yana itigsiz nomlarıg bolmaz üçün çınlayu körkitgeli bo tıltagın kavıra sözlemiş ol itiglig nomlarıg bolur üçün körkitgeli, andaça ol mundaça ol timeklig adırtlar üze anın kergekinçe kingürü sözlemiş erür. itigsizlerning yörügi azı üze kavırasınça körkitü inçip tüketür üçün anın amtı aşnu sözlemiş ol. itigligning yörügi king üçün ulatı şastırning üzlünçüsinge tegi ukıtu yörüp timin ök erter üçün : : anı üçün kin sözlemiş ol ... amtı ugramış üçün yörgeli ol üç törlüg itigsizlerig anın aşnuça sizik turgurup ... sizik ayıtu sözledükte kök kalık iki törlüg öçmekler tip tidi erti. üç itigsizlerte ne üçün aşnuça sözlep kök kalıkıg kin sözleti iki törlüg öçmeklerig tip ... kök kalıkning yörügi az üçün. anın aşnuça sözlemiş ol : : iki*

törlüg içmeklerning yörügi üküş üçün kin sözlemiş ol. azuça yme kök kalık idiz teg erür üçün sıgırdaçı anın aşnu sözlemiş ol. adın nomlar erür sıgguluk turur üçün kök kalıkta bo tıltagın kin sözlemiş ol. (Üİ: 101a: 3; s. 34) ‘Şartlı durumun (samskrta) izahı çok olduğu için, bölüp-ayirt edip gereğince genişletmiştir. Yine şarta bağlı olmayan dharma’ları (asamskrta) hakiki olarak göstermek olmadığı için, bu sebeple hülase ederek söylemiştir. Şarta bağlı dharma’ları (samskrta) “Oradadır, buradadır.” diye söylenen ayirt ediciler ile böylece gereğince genişleterek söylemiştir. Şartsız durumların (asamskrta) izahının azlığından dolayı özet halinde göstererek, hemen tamamlayacağı için, bu yüzden şimdi önce söylemiştir. Şartlı durumun (samskrta) izahı geniş olduğu için ve sastra’nın sonuna kadar izah edip ancak o zaman sona erdiği için, bunun için sonra söylemiştir. chin Chiang shih pi Şimdi niyetlenmiş olduğu için izah etmeye, o üç türlü şartsız durumları (asamskrta), bu yüzden evvelce şüphe hâsıl edip wen soru sorarak söylediğinde “gök (akasa) ve iki türlü sönmeler” diye dedi. Üç şartsız durumlardan (asamskrta) ne için göğü (akasa) önce söyleyip iki türlü sönmeleri sonra söyledi?” ta: Göğün (akasa) izahı az olduğu için, bu yüzden önce söylenmiştir. İki türlü sönmelerin izahı çok olduğu için sonra söylemiştir. Veyahut da gök (akasa) sığdıran olduğu için ulvidir (engindir). Bu yüzden önce söylemiştir. Diğer dharma’lara gökte (akasa) durdukları için sığandırlar. Bu sebeple sonra söylenmiştir.’

Üç İtigsizler adlı abidarmadan alınan V. örnek, şartlı ve şartsız durumlardan hangisinin önce söylendiği ve bu önceliğin neye göre belirlendiğini anlatmakla başlamıştır. *Samskrta* denilen şartlı durumun izahı çoktur ve ayirt ediciler ile genişletilerek söylenmektedir. Buna karşın *asamskrta* denilen ve şarta bağlı olmayan şartsız durumlar kısaca söylenir;

çünkü onu hakiki olarak göstermek gerekmemektedir. O yüzden şartsız *dharmal*'ar kısaca söylendiğinden ve çabuk biteceğinden dolayı önce telaffuz edilmektedir. Şartlı *dharmal*'arın izahı ise bölüp-ayır etme şeklinde genişletilerek söylendiği için sona bırakılmaktadır. Şartsız durumlar içinde yer alan gök (*akasa*) ve iki türlü sönme durumundan, ilk olarak gök sonra da sönmeler söylenmektedir. Abidarmaya göre göğün önce söylenmesinin kesin olmamakla birlikte iki sebebi olabilir: Biri, göğün izahının az olmasından dolayı çabuk biteceğinden önce söylenmesi; diğeri de göğün ulvi (engin) olmasıdır. Bahsi geçen bu iki durumun olasılık dâhilinde olduğu *azuça yme* kipliği ile verilmek istenmiştir. Yani göğün önce söylenmesinin sebebi bahsedilen gerekçelerden ilki olabileceği gibi ikincisi de olabilir: *kök kalıkning yörügi az uçün. anın aşnuça sözlemiş ol : : iki törlüg içmeklerning yörügi üküş uçün kin sözlemiş ol. azuça yme kök kalık idiz teg erür uçün sıgurdaçı anın aşnu sözlemiş ol.*

(VII) *ötrü titsisi bahşısıñ inçe tip ötünti. tenri bahşı özlüg ölürmeknin ayıg tüşin. ikinti azunta okmu teginür. azu bu azunta yimemü teginmeki bar bahşısı inçe tip tidi. amarılarının bu közünür azunta yime teginmekleri bar. timin ök titsisi inçe tip ötünti. bahşıya özlüg ölürmekniñ közünür azunta ayıg tüsiñe kim tegdi, erki* (UÜH, DBH: 25; s. 32). ‘Öğrenci öğretmenine şu ricada bulundu: “Ulu mürebbi, can almanın feci akıbetine mutlak ikinci (=başka) bir hayatta mı uğranılır? Yoksa bu hayatta dahi uğranıldığı vaki mi?” Öğretmen şöyle dedi: “Bazılarının bu görünür hayatta dahi uğradıkları vakidir.” Hemen öğrencisi şöyle deyip ricada bulundu: “Ey öğretmen, can almanın bu hayatta feci akıbetine kim uğradı, acaba?”

Pek çoğu dinî nitelik gösteren Eski Uygur Türkçesi eserlerinden *Uigurica*'da yer alan *Dantapali Bey Hikâyesinde* öğretmeniyle konuşmalarının

olduğu öğrencinin sorduğu soruda şüpheyi karışık olasılık yer almaktadır. Bu şüpheyi veren ise, *erki* kipliğidir. Bu hayatta adam öldürmenin feci sonuna kim uğradı acaba, denilirken kesin olmayan; yani sonucu kesin olarak bilinemeyen bir durumdan bahsedilmektedir. Bu sorunun yanıtı her hâlükârda olasılık dâhilinde olan bir durumdur. Dolayısıyla bu sözce şüpheyi beraber olası bir duruma işaret etmektedir.

Bugün sadece anlamsal olarak *belki* kipliğinde yaşayan *erki* kipliği tahmin, şüphe, olasılık kipliği olarak kullanılan bir söz ve Eski Türkçede sıklıkla kullanılan bir yapıdır.

2.4. Eski Uygur Türkçesinde Kullanılan Olasılık Kipliği İşaretleyicileri

Eski Uygur Türkçesinde olasılık anlamı veren yapıların (ek, söz, ek+söz), yapılan taramalardan hareketle, sınırlı sayıda olduğu görülmektedir. Aynı türdeki yapılar, bağlama göre sözcüye farklı anlamlar verebilmektedir; fakat çalışmamız gereği bizi ilgilendiren olasılık belirten yapılardır. Kullanım sıklığına bakılacak olunursa, Eski Uygur Türkçesinde olasılık kiplikleri sık kullanılanlardan daha az kullanılanlara doğru aşağıdaki gibi verilebilir:

2.4.1. -sAr/-sA

Bugün, olası durumlardan bahsederken en çok kullanılan -Abilmek yeterlilik fiilinin işlevsel olarak o dönemdeki karşılığının -sA şart kip eki olduğu söylenebilir. Eski Uygur Türkçesinde olasılığı bildiren yapılar Türkiye Türkçesinde kullanılan yapılardan daha az ve sınırlıdır. Bu bağlamda bir ekin tek görevi olmadığını söylemek yerinde olacaktır. -sA ekinin sözcüde koşul

bildirme görevinden başka olasılık ifade etme gibi bir görevi de bulunmaktadır. Zaten tüm koşul sözcelerinin bünyesinde olasılığı barındırdığını söylemek yanlış olmaz. Bir olayın olması başka bir olayın olmasına bağlıysa (Ör: *Ayşe gelirse dışarı çıkarız.*) ortada olasılık da söz konusu demektir; çünkü gerçekleşmesi beklenen olayın gerçekleşmemesi de olasılık dâhilindedir. Sonuçta koşula bağlı olan olay/durum henüz gerçekleşmemiş veya tamamlanmamıştır.

Gabain, şart sözcelerinin dil bilgisi yapısı için şunları söylemektedir:

“Muhtemelen Uygurcada yeni bir oluşum olan gerçek yan cümleler, bir şart, bir soru kelimesi yahut her ikisi ile birlikte gelen kelime gruplarıdır. Şart cümleleri menşe bakımından, şekil olarak bir başkasıyla bağlantısı olmayan, fakat mantık bakımından bağımlı esas cümleler olmalıdır: *açsar, tosık ömez* ‘sen açsan, tokluğu düşünmezsin.’” (Gabain, 2007: 123).

Eski Uygur Türkçesinde şart kip ekinin olduğu bir sözce, temel sözcenin yan sözcesi konumundadır ve temel sözcenin fiili genellikle geniş zaman, gelecek zaman ve emir kipi ile çekimlenmiştir. Taranan metinler daha çok hikâye veya öğretici metin niteliğinde olduğundan dolayı bu çekimlerin tercih edilmesi tesadüfi değildir.

(I) *atlıglar inçe tep ötünti öngi öngi kazganç kılmak ayu berdiler biri ayur kazganç neng tarık tarımakda edgü yok kergek biri **tarısar** ming tümen **bolur** biri ayur koy yılkı **egidser** yılınga aşılur bay **bolur** biri ayur öngtün kedin satıgka yulugka **barsar** bay **bolur*** (İKPÖ: XII; s. 16). ‘Unvanlı kişiler şöyle arz ettiler ve kazanç sağlamak için ayrı ayrı yol gösterdiler. Biri şöyle açıkladı: “Kazanmak için, toprağı işlemekten daha iyisi yok olsa gerek. İnsan bir (tohum) ekerse, binini, on binini elde eder.” Biri

şöyle dedi: Koyun ve sığır beslerse, onlar yıldan yıla çoğalır ve insan zengin olur.” Biri de dedi ki: “Doğuya, Batıya alım satım için gidilirse zengin olunur.”

(II) *ürük uzatı todmış kanmış bolunglar -garu yorisar yarlıkançuçı köngülüngüz üze öngtün yoritguçı **bolunglar**. birök sizler mening ötimin erigimin tutsarsızlar. kop ödün manga yakın bolmış bolgaysızlar* (UÜH: MTH: 39; s. 70). ‘Daima doymuş kanmış olun -e doğru yürüse, affedici gönlünüz ile önden yürüdücü olun. Bırak ki sizler benim öğüdümü tutarsanız, her zaman bana yakın olmuş olacaksınız.’

(III) *ol ödün ayıg ögli tegin inisi inçe tep sakıntı ögüm kangım eçim teginke sewer meni aglayur erti amtı eçim taluyka barıp erdini kelirser takı ağırlıg bolgay men takı uçuz bolgay men tep sakıntı amtı birle barayın ötrü kangı kanka inçe tep ötünti eçim tegin ölüm yerke barır ol neglük kalır men tengrim men yeme barayın edgü yawlak **bulsar** birle bulalım tep* (İKPÖ: XXVIII; s. 24). ‘O sırada (İyi Düşünceli Prens) küçük kardeşi Kötü Düşünceli Prens, şöyle düşündü: “Babam ve annem, her zaman, sadece prens ağabeyimi sever ve benden nefret ederlerdi. Şimdi, ağabeyim okyanusa gider ve mücevheri getirirse, daha da çok beğenilecek, bense daha çok horlanacağım” diye düşündü. “Şimdi, ben de (onunla) gideyim!” sonra, han babasına şöyle arz etti: “Ağabeyim prens, ölümlü yere gidiyor. Ben niye burada kalıyorum. Haşmetlim? Ben de (onunla) gideyim! İyiyi de kötüyü de bulursak birlikte bulalım!” dedi.’

(IV) *kim birök sansız öküş ogrın sening isig özüngte adaşing işing men tip tilin sözlep sözlemişçe kılmadın utru*

*sevinç utlı bilmegüçi bolsar. anı adaş boşüg atın atagalı tegimsiz bolur. bu biçin ulatı üçegüni adaş üze atayurmen. bular yime ıraktın berü manga teggeli mini körgeli keltir. birök bularka edgü ögli törüsince tapag udug **kılmasarmen** işlerim adaşlarım tip adamışım sözlemişim yoksuz **bolgay** (UÜH: 60; s. 74). ‘Her kim bilakis, sayısız defalar ‘Senin canından arkadaşınım eşinim’ deyip dille söyleyip, (de) o sözüne uygun tarzda hareket etmese; (arkadaşına) şükran beslemese, onu arkadaş diye tesmiye etmek yanlış olur. Bu maymuna, hatta üçüne, adaş dost diyorum. Bunlar da uzaktan buraya kadar, bana kavuşmaya beni görmeye gelmişler. Ben tutup da bunlara hüsnü niyet icabatına göre izazü ikramda bulunmasam, (onları) “eşlerim dostlarım” diye adlamaklığım manasız olur’.*

*(V) ötrü yme sözleser ulug şastir tip kergekinçe tükkel ukıtgu kergek tört törlüg nomlarıg. engilki san. ikinti at. üçünç belgü. törtünç adruk. birök tükellig **erсер** bolar törtегүке ötrü atı bolur ulug şastir tip. tükellig **ermeser** bolar törtегүке. atı bolmaz ulug şastir tip. alku şastirlarta bo şastir artukrak ulug erür (Üİ: 100b; s. 33). ‘Sonra yine büyük sastra diye söyleniyorsa, dört türlü dharmaları - (yani) birinci, sayı; ikinci, ad; üçüncü, alamet; dördüncü, fark - gereğince tam olarak anlatmak gerek. Eğer bu dördüne sahip ise, o zaman adı “büyük sastra” diye olur. Bu dördüne sahip değilse, adı “büyük sastra” diye olmaz. Bütün büyük sastralardan bu sastra daha fazla büyüktür.’*

2.4.2. birök ... erser

Eski Uygur Türkçesinde, 'ise' anlamında *erser* kullanımı da yaygındır. *ermek* yardımcı fiili ve *-sAr* şart kip ekinin birleşmesinden meydana gelen bu kelime *birök* 'eğer' sözcüğü ile birlikte kullanılmaktadır. *bir* sayı ismi ve *ok* pekiştirme edatının kalıplaşması ile kullanılan *birök* yapısı ise şart sözcelerinde şart kip ekiyle birlikte kullanılan bir kipliktir. Korkmaz, kuvvetlendirme edatı olduğunu söylediği *ok* edatı için: "*ok* kelimesi de, ilk metinlerde bir edat niteliğindedir. Ancak, bu edat yine ilk metinlerde, ilgili olduğu kelimedenden ayrı yazılmış, ünlü ile biten kelimelerden sonra da şekil bütünlüğünü ve yuvarlak ünlüsünü korumuş olmasına rağmen, çok kere o kelimedeki dil benzeşmesi kuralına uyarak, *ok/ök* şekillerinde yazılmak suretiyle, kısmen ekleşme ve kaynaşma durumu da göstermiştir... Şu halde *ok* kelimesi, sonradan ekleşmiş şekilleri dışında, kısmen ek görünüşlü olan bir edattır." diyerek *ok* edatının kalınlık-incelik uyumuna girdiğini ve zamanla ekleşmiş örneklerinin de bulunduğunu belirtmektedir (Korkmaz, 1961: 13).

Özellikle belirtme ve kuvvetlendirme vazifesi gören *ok* edatının kuvvetlendirme vazifesi; *de, dahi, bilhassa, bizzat, yine, sırf, yalnız, ancak, ise, ... gelince, asla, hep, daima* gibi anlam alanlarına sahiptir (Korkmaz, 1961: 1). *erser* edatı ile birlikte sözceye şart anlamı katmış gibi görünmesine karşın olasılık anlamı taşımakta ve şart anlamını da pekiştirmektedir.

(I) *ulug ilig anı utgalı yigedgeli katıglan. timin ök küsüşüng sakınçing bütgey. ötrü ilig beg trkin ök ol rakşasıg tilegeli bardı. ol yme dušta atlıg rakşas ilig begig ıraktın körüp ök öz körkin tegşürüp çştani iligning yig üstünki amrak katunınıg körkin blgürtüp ilig beg basasınta yorıyu oglagu ünin ünteyü ilig begke inçe tip tidi. amrak begim mini orunlarta yatgaru kodup kança bargalı sakınursız azu yme adın sever amrakingız bar erki. anı üçün mini kodup barırsız. trkin manga*

*sözleng amrak begime. **birök sözlemesersiz** muna isig özüm üzülgele turur* (ÇBH 133; s. 22). ‘Ulu han, onu mağlup etmeye yenmeye cehd et. Hemendem arzun fikrin tahakkuk eder. Bunun üzerine han bey derhal rakşasiyi aramaya gitti. Ve o Duşta adlı rakşasi, han beyi uzaktan görüp hemen kıyafetini değiştirip Çaştana hanının en iyi üstün sevgili hatununun suretini takınıp han beyin arkasından yürüyerek latif sesle çağırıp han beye şöyle dedi: “Sevgili beyim, beni döşekte yatırılmış bırakıp, nereye gitmeyi düşünüyorsunuz? İlla başka sevgili (bir) maşukanız olacak, ihtimal onun için beni bırakıp gidiyorsunuz. Hemen bana söyleyin sevgili beyim. Eğer söylemezseniz, işte şimdi mahvolurum.”’

(II) *ürük uzatı todmış kanmış bolunglar ...-garu yorisar yarlıkançuçı köngülünügüz üze öngtün yoritguçı bolunglar. **birök** sizler mening ötimin erigimin **tutsarsızlar** kop ödün manga yakın bolmış bolgaysızlar* (UÜH-MTH: 39; s. 70). ‘Daima doymuş kanmış olun. (Biri, yanlış yöne) doğru yol tutacak olsa merhametli gönülle ona rehber olun. Sizler benim nasihatlerimi tutarsanız her zaman bana yakın bulunmuş olacaksınız.’

(III) *munta tegip tavgaç tilinçe aktardukta uzikinte seziki yanglukı bo...sar ötrü üç bunda tengkeşip yanglukın köntürüp ornatıp çınkarıp temin ök ol ızıklarığ urur erdi çinumak saklanmak köngüli sökilerningke ıdı ohşamaz erdi **birök** alp uzıkda tering yörügde köngüli ikerçgü agını **bolguça erser ança** –kya **sakınsar** ötrü turum ara öngisig bil.... erdi* (KB: 228; s. 21). ‘Buraya (=Çin’e) erişip Çinceye aktardığında kelimeleri kuşkusu (olsa) yanlışlık (olduğunu düşünse) üç temelden karşılaştırıp yanlışını düzeltip (doğrusunu) yerine koyup, doğrulaştırıp

hemen o (doğru) kelimeleri yazar idi. Titiz davranmak, dikkat göstermek (konusunda) düşüncesi eski (çevirici)lerinkine hiç benzemez idi. Şayet güç kelimelerde derin anlamlı deyimlerde gönlü ikirciklense, biraz olsun tereddüt etse, bunun ardından garip ... idi.'

(IV) *tözünüm birük bu yirtünçüde sansız tümen tınlıglar emgenser ol emgekinte kuanşı im pusarka umug inag tutup atasar bu bodisvt kentüni atamış üçün anta ok eşidür o emgeklerinte ara kirip kutgarur* (KİP: 9; s. 9). 'Asilim, eğer bu yeryüzünde sayısız canlı varlıklar (bulunsa ve) ızdırap çekip, o acıları içinde Kuanşı im pusara sığınıp (adını) anarsa, bu bodhisattva kendisini andıkları için hemen işitir. (İşitir işitmez) ızdırapları arasına girip (onları) kurtarır.'

(IV) *biş tutyak yükmekning bolsar neçe tenglig edi öngi üdrüldükte badaçı muntag osuglug bagındın. bululur antag ok bilip öçmek. küsemiş üçün. bütürgeli tarkardukta akıglıg nomlarıg engeyü bilip öçmekning bululmaklıg yörügin anın basa şastirda sözlemiş ol. birök antag ermez tanuklamış üdte emgekig körmek üze tarkarguluk nizvanılarnıg. öçmekin tanuklagu kergek alku tarkarguluk alku nizvanılarnıg öçmekin birök antag erser bışrunmakındın yöründekin ötrü işsiz bolur tip* (Üİ: 111a, 5; s. 46). 'Beş upadana-skandha'nın ne kadar maddesi olursa, bu tarzda bağlayan bağından ayrıldığında, tam o kadar bilip sönme (*pratisamkhyanirodha*) bulunur. *Asravali dharma*'ları uzaklaştırdığında hususi olarak bilip sönme bulunması izahını bitirmeyi arzuladığı için, bu yüzden miteakiben *Sastra*'da (şöyle) söylemiştir: *lun*: Eğer öyle değil ise, ıstırabı (*duhkha*) görmek ile uzaklaştırılacak *klese*'ların

sönmesini tanıklamak gerek. Eğer öyle değil ise, devasının olgunlaşmasından dolayı işsiz olur.’

2.4.3. umak

umak fiili, ana fiil tarafından belirtilen olayı gerçekleştirmek üzere öznenin yeterliliğini ifade eder. İlk metinlerde *umak* fiili bazen sözlüksel (lexical) fiil olarak kullanılır: *otsuz suvsuz katlı uyn* (İrqb, 45) ‘Otsuz susuz nasıl yapabilirim?’. Bu kullanımın yanı sıra iki şekli daha görülmektedir: *u-sar* ‘mümkünse’ ve *u-yur* ‘yapabilir’ (Erdal, 2004: 258).

‘Muktedir olmak, gücü yetmek’ anlamına gelen ve yeterlilik bildirmek amacıyla kullanılan bu fiil, Eski Uygur Türkçesinde olası durumların ifadesinde de kullanılmaktadır. *umak* fiili, bugün Türkiye Türkçesinde yaşayan bir fiil değildir.

(I) *uluş barça tegin üçün busanur yeme kan inçe tep yarlıgkadı tıdu umadam erkim tükemedi erksiz ıdur men amtı siz kataglanıng birle barıng yerçi bolung tep yarlıgkadı awıçka kamag taplamış üçün yerçi boltı* (İKPÖ: XXVII; s. 24). ‘Memleketin tamamı, prens için üzülür (idi). Han işe şöyle beyan etti: “Ona engel olamadım. Gücüm yetmedi, onu istemeye istemeye gönderiyorum. Şimdi siz gayret edin onunla gidin, onun rehberi olun!” dedi. İhtiyar (bu öneriyi) tümüyle kabul ettiği için onun rehberi oldu.’

(II) *takı yime birük bu üç ming ulug ming yir suvda tolu yavlak yek içgek erser kelip ol kişig ölürgeli örletgeli sakınsar angar utru kuanşı im pusar atın ursar ol kamag yekler ol kişi tapa kınğırtı yavlak közin körü umagaylar anı takı ne timiş*

kergek kim ol kişig ölüürü usar azu adın kor yas kılı usar (KİP: 29; s. 10). ‘Ve yine bu sayısız memleketlerde bir çok kötü, (insan yiyen) devler bulunsa; gelip o kimseyi öldürmeyi, eziyet etmeyi düşünseler, (o kimse) onlara karşı Kuanşi im pusar adını tutsa, o kimseye karşı kızgın ve kötü bakışlarla bakamazlar; nerede kaldı ki bu bütün devler, o kimseyi öldürebilsin veya (ona) türlü zarar ve ziyan verebilsinler.’

(III) *toruk at semirti. Yirin öpen yügürü barmış. Utru yirde ogır sokuşup tutupan minmiş. Yilinge, kudursuginga tegi yagrıpan kamşayu umatın turur tir. Ança biling: Yablak ol.* (IB: 16; s. 20). ‘Zayıf at semirdi. (Kaldığı) yerini düşünüp koşarak gitmiş. Yolda karşısına (bir) hırsız çıkmış, (atı) tutup (üstüne) binmiş. (At hızlı koşmaktan) yelesine ve kuyruğuna kadar yara bere içinde kalmış, kımıldayamadan duruyor, der. Öylece bilin: (Bu fal) kötüdür.’

2.4.4. bolgu kergek/kergek

bolmak ‘olmak’ fiilinin –gu sıfat-fiil ekiyle birleşmesi ve *kergek* ‘gerek’ sözünden oluşan bu işaretleyici, çoklu gruplar kategorisine girmektedir. Hem ek alan hem de kiplik sözden oluşan bu ifade ‘olsa gerek’ anlamında Türkiye Türkçesine aktarılmaktadır ve tahmin, çıkarım, olasılık ifade etmektedir.

Türkiye Türkçesinin hayat damarı olan Eski Türkiye Türkçesinde gereklilik kipi için kullanılan özel bir ek yoktur. Bu şekil bazen –a, –e istek ekiyle karşılanmaktadır. Bazen de şart ekine gerek kelimesi getirilerek yapılmaktadır (Demir, 2003: 12). Sadece gereklilik ifade etmeyen aynı zamanda olası durumlara da işaret eden *bolgu kergek* şeklinin yanı sıra

kergek sözünün Eski Uygur Türkçesi metinlerinde tek başına da kullanıldığı görülmektedir.

(I) *anta ötrü atlıg yüzlügke inçe tep ayıttı neçükin ağı barım kazgansar üküş bulur atlıglar inçe tep ötünti öngi öngi kanganç kılmak ayu berdiler biri ayur kanganç neng tarıg tarımakda edgü yok **kergek** bir tarısar ming tümen bulur biri ayur koy yıldı egidser yilinga aşılur bay bolur biri ayur öngtün kedin satıgka yulugka barsar bay bolur.* (İKPÖ: XII; s. 16)
 ‘Sonra unvanlı ve önemli kişilere şöyle sordu: “İnsan zenginlik ve varlık isterse, (en) fazlasını ne ile elde eder?” Unvanlı kişiler şöyle arz ettiler ve kazanç sağlamak için ayrı ayrı yol gösterdiler. Biri şöyle açıkladı: “Kazanmak için, toprağı işlemekten daha iyisi yok olsa gerek. İnsan bir (tohum) ekerse, binini, on binini elde eder.” Birisi şöyle söyledi: “Koyun ve sığır beslerse, onlar yıldan yıla çoğalır ve insan zengin olur.” Biri de dedi ki “Doğuya, Batıya alım satım içini gidilirse zengin olunur.”

(II) *otgurak sözleyür kök kalık tek tıdıgsız tözlüg erür tip munda bolur. iki törlüg mün kadaklar engilki inçip tüzü alkuta **bolgu kergek** ikinti bo ürlüksüz **bolgu kergek** ikinti bo ürlüksüz **bolgu kergek** kayu tıltagın tiptiser. tamta ulatı tıddaçı alku önglerte. munda **bolmagu kergek** kök kalıkning tözi netegin tiptiser tıdıglıg tutuglug üçün munı üze ötrü kök kalık tüzü **bolmagu kergek** kaltı tamta ulatılar yimrilser tüşser kök kalık yana közünür. inçip munı üze kök kalık munda ürlüksüz **bolgu kergek** aşnu yok erip amtı bolmış üçün tip* (Ül: 103a, 15; s. 37).
 “Gök (akasa) sadece engelsiz köklüdür.” diye kesin olarak söyleniyor olmasında, bunda iki türlü hata olur: Birinci, bu durumda (gök) her şeyde olsa gerek. İkinci, bu geçici olsa

gerek. “Hangi sebeple?” diye dersin, duvar ve benzeri engelleyen bütün maddelerde; bunlarda gökün (akasa) kökü olmasa gerek. “Neden?” diye dersin engelli-mâniyalı olanların dışında oldukları için. Bundan dolayı gök (akasa) her şeyde olmasa gerek. Nasıl ki duvar vb. çökse gök (akasa) yine gözükür, o halde bundan dolayı gök burada önce yok olup şimdi olduğu için geçici olsa gerek.’

(III) *netegin atı bolur basutçısı eksük tiptiser. bultukmaz muntag osuglug itiglig nom basutçısız boldaçı birök sözleser basutçısız bar tip. işi ködügi yok üçün atamış ol basutçısı eksük tip. alku kelmedük üdki nomlarning. neçe barçanın basutçısı bar erser yme. alku uğun yok erür işi ködügi. barça bulugu kergek bilmetin öçmek. netegin yarımında bululup yarımında bululmaz. anın bo sözlemişıngizler yörüg yolına yaraşı bolmaz* (Üİ: 121b, 13; s. 59). “Neden adı yardımcı-sebebi eksik olur?” diye dersin yardımcı sebepsiz olan böyle şartlı *dharmā* (*samskradharmā*) bulunmaz. Eğer “yardımcı sebepsiz (*dharmā*) var.” diye söylerseniz, faaliyeti olmadığı için, “yardımcı-sebebi eksik” diye adlandırmıştır. Bütün gelecek zamandaki dharmaların her ne kadar hepsinin yardımcı sebebi var ise de, her bakımdan faaliyeti yoktur. Bilmeden sönme (*apratīsamkhyanirodha*) hepsinde bulunsa gerek. Neden yarımında bulunup yarımında bulunmaz? Bunun için söyledikleriniz izah yoluna uygun olmaz.’

2.4.5. –gAy

Gabain'e göre, gelecek zaman, bazen muktedir olma; ara sıra, özellikle görülen geçmiş zaman durumundaki bir yardımcı fiil almışsa, gerçekleşmemişi (irrealis); nezaketle talep etmeyi (temenni) ifade eder (Gabain, 2007: 81). Henüz gerçekleşmemiş bir duruma işaret ettiğinden dolayı olasılık anlamı da belirten bu ek, Eski Uygur Türkçesinde şart kip eki ile birlikte sıklıkla kullanılmasının yanında; tek başına kullanıldığı örneklerine de rastlanan olasılık kiplikleri arasında yer almaktadır.

(I) ötrü tegin ol beş yüz koltguçılarag aşın subın tonı etüki kopı tüketi kıldı barçaga humaru saw kodtı ekkileyü silerni **körüşmegey** men kaçan burhan kutın bulsa men silerni barça anta kutarga men tep tedi (İKPÖ: LXXV; s. 48). 'Sonra prens. O beş yüz dilenciye, ihtiyaçları olan yemekleri, suyu, elbise ve ayakkabıları, hepsini birden ve tamamen verdi. Onların hepsine, veda (teselli, ya da vasiyet) sözleri söyledi: "Sizlerle artık ikinci kez karşılaşmayacağım. Ne zaman (eğer?) Buddha'nın sonsuz mutluluğunu bulursam, sizleri, hepinizi, o zaman kurtaracağım." dedi.'

(II) inisi ayıg ögli tegin inçe tep tedi taluy içinte yokadı kutsuz kowılar üçün alku yokadı alku öltiler ötrü tegin ertingü busantı ıgladı sen neçük oztung tep teser bir kemi sıyukın tuta öntüm tep tedi ötrü eçisi teginke inçe tep ayıttı erdini bultunguz mu tep tedi tegin könü sawlıg üçün bultum ögüküküm tep tedi siz aruk siz aruklang az uding erdini manga bering men tutayın ötrü edgü ögli tegin başıntakı erdinig alıp inising berdi bekrü kizlep tut ogrı almazun tep tedi ötrü udıdı ol ödün ayag ögli tegin könglinge yek sakınçı kirdi inçe tep tedi sakınç sakıntı ögüm kangım sönde berü meni sewmez erti eçim teginke sewer

*erti amtı bu erdini birle tegdükte eçim kök tengrike **yoklagay** men özüm itta sansız yer körü yorımış kergek amtı buni ekki köz teglerip sançayın bu kança bargay kentü ölgey tep sakıntı* (İKPÖ: LIII; s. 37). ‘Kardeşi Kötü Düşünceli Prens, şöyle cevap verdi: “Onlar denizin içinde yok oldular. Kutsuz ve şanssız olduklarından, hepsi yok oldu, hepsi öldü.” O zaman, prens çok üzüldü, ağladı. “Peki, sen nasıl kurtuldun?” deyince (küçük kardeşi): “Ben gemiden kalan bir parçaya tutunarak çıktım” dedi. Sonra ağabeyi prene şöyle sordu: “Mücevheri buldunuz mu?” dedi. Prens, doğru sözlü olduğu için, “Buldum yavrucuğum” dedi. O zaman, küçük kardeşi şöyle söyledi: “Siz yorgunsunuz. Dinlenin. Biraz uyuyun. Mücevheri bana verin, onu ben tutayım.” Bunun üzerine İyi Düşünceli Prens başındaki mücevheri alıp küçük kardeşine verdi. “Sıkı tut, iyi gizle; hırsız almasın!” dedi. Sonra uyudu. Bu sırada, Kötü Düşünceli Prensın kalbine bir şeytani düşünce girdi, şöyle düşündü: “Annem, babam uzun zamandan beri, beni sevmezlerdi; ağabeyim prensi severlerdi. Şimdi, bu mücevherle birlikte gidince ağabeyim göklere çıkacak. Oysa ben, boşuna sayısız yer görmüş, taban tepmişim. Şimdi ben bunun iki gözünü oyup kör edeyim. Nereye giderse kendi kendine ölecektir.” diye düşündü.’

*(III) ötrü tegin ol borlukçı er birle bardı borlukta tegmişte borlukçı erke inçe tep tedi kaç kereklik yemiş sögüting üze birer çingratgu asıng ışıg bang kamag ışıg başın birgerü bap mening eligde urung kuş kuzgun konsa ışıgag tartgı men sögüt **tepregey** kuşlar konmagı yemişingez **artamagay** tep tedi* (İKPÖ: LXXVIII; s. 49). ‘Sonra, prens o bahçıvanla birlikte gitti. Bahçeye ulaşınca bahçıvana şöyle söyledi: “Birkaç elverişli meyve ağacının üstüne birer çingirak asın. Her birinin (her bir

ağacın) üstüne, birer ip bağlayın. Bütün iplerin ucunu bir noktada birleştirerek onu benim elime verin. Kargalar ya da (başka) kuşlar kondukları zaman, ben ipi çekeceğim; ağaçlar sallanacak, kuşlar konmayacak, yemişiniz de berbat olmayacak” dedi.’

(IV) *ürüng esri ingek buzagulaçı bolmış. Ölgey men, timiş. Ürüng esri irkek buzagu kelürmüş. ldukluk yaragay. Ülügde ozmış tir. Ança biling: Edgü ol.* (Irk Bitig: 41. mad.; s.23) ‘Ak benekli bir inek doğurmak üzere imiş. Öleceğim (galiba) demiş; (fakat ölmemiş) ak benekli bir erkek buzağı dünyaya getirmiş. (Bunu) Tanrı’ya kurban etmek uygun olur,) çünkü inek böylece) kötü talihinden kurtulmuş, der. Öylece bilin: (Bu fal) iyidir.’

(V) *vrünü tngri inçe tip tidi. arvışçılar begi tüzün kamrakkti amtı çştanı ilig beg közünmez bolup bardı. kalın yekler tegirmileyü avlap iltiller ergey* (ÇBH: 230; s. 30). ‘Varuna tanrı şöyle dedi: “Sihirbazlar beyi adil Kamarakta, şimdi Çaştana han bey görünmez olup gitti. Pek çok şeytanlar etrafını çevirip (ona) saldırmış olacaklar.”

2.4.6. -gAll

-gAll sıfat-fiil ekinin genellikle *umak* fiili ile birlikte kullanıldığını söyleyen Erdal, bunun olumlu şeklini olumsuzundan daha yaygın olduğunu dile getirmektedir. Örneğin, *körgeli umazlar anıñ teriñin* ‘Onun derinini göremezler.’ (Erdal, 2004: 259).

-gAll biçimbiriminin tek başına kullanıldığı ve sözceye olasılık anlamı verdiği örnekler de sayıca fazladır. Yeterlilik fiili olarak da kullanılabilen bu ek, olası durumlara işaret etmektedir. Bu ek Gabain'in belirttiği gibi nadiren isim yapar ve fiilden önce kullanılır. Yalnız isim-fiillerden önce vasıflık olarak kullanılır (Gabain, 2007: 56).

(I) *bu tñriler yoksuz emgenürler. birök yağız yir arkasındaki topraknıñ prmanu kog kıçmık sanı neçe erser. yana yme alku tınlıglarnıñ sanı sakışı neçe tenlig bolsar. neçe tenlig kalın küçlüg yavlk yek içkek bolsarlar bodistv oğuşlug ilig begnin añmıntın etüzünteki bir evin tüşine yme ada tuda **tegürgeli ugulug** ermezler* (ÇBH: 252; s. 32). 'Bu tanrılar yok yere emek çekiyorlar. Filhakika (mevcut şeytanların adedi) yağız yer arkasındaki toprağın atom zerre sayısı nice ise, ve yine bütün canlıların sayısı ne denli (ne kadar) ise (o kadar çok dahi olsa); ne denli sık (=çok) güçlü şerir şeytan vampir (mevcut) olursa (olsun), Bodisatva neslinden olan han beyin hatta vücudundaki bir tek kılına bile zarar vermeye muktedir olmazlar.'

(II) *samtso açarı anı körüp korkup titrep özi ozar bolur tep tüşedi odunup korkdı belingledi bo tül erser yige tere evirgüg tengriler taplamamaknıñ belgüsü ol tep bilip bo tulin kuvragka sözlep yige tere evirgü savıg kodup bun.... burhanlar bodisatvalarınñ köngüli ögrünçlüg mengilig bolmış bolur samtso açarı yene kentü ilginte hua yula tutup tapıg udug kılmış bolur azu yeme ediz örgün üze aktınıp ulug terinke kuvragka nom nomlayur bolur üküş kişiler kentüni tegrikleyü kavzayu olurup öge alkayu ağır ayag kılur bolur tegreki olurur kişiler tuu törlüg esringü tüş yemişler kelürüp ançulayur bolur odunup bo*

tülinge ertingü ögirdi sevinti takı ketergeli titinmedi enetkekçesi neteg erser anı teg ök evirgeli ugradı tükel bilge tengri tengrisi burhan bo ötaypazaki sudur nomug kamag tört orunlarta nomlayu yarlıkadı (KB: 179; s. 19). ‘Tripitaka üstat onları görüp korkup titreyip kendisi kurtulmaktadır, diye düşünürdü. Uyanıp korktu, ürperdi. “Bu düşün olsa olsa, kısaltarak çevirmeyi tanrıların uygun bulmadıklarının belgisidir.” deyip anlayıp, bu düşünüyü cemaate söyleyip, kısaltarak çevirme hususunu terk edip Buddhaların, Bodhisattvaların gönülleri sevinçli mutlu olmuş olur. Tripitaka üstat dahi kendi elinde çiçekler, meşaleler tutup onlara saygı göstermektedir, bir yandan da yüksek bir taht üstüne çıkıp büyük bir topluluğa, cemaate vaiz vermektedir. Çok sayıda kişi kendi çevresine birikerek etrafını alarak oturup överek methederek saygı göstermekte, hürmet etmektedir. Çevresinde oturan kişiler pek çok türlü güzel renkli meyveler, yemişler getirip sunmaktadır. Uyanıp bu düşünüyü son derece kıvrandı, sevindi. Artık (metinden parça) çıkarmaya cesaret edemedi. Hintçesi nasıl ise tıpkı onun gibi çevirmeye koyuldu. Eksiksiz hikmet sahibi tanrılar tanrısı Buddha bu Mahaprajnaparamita sutrayı tam dört (ayrı) yerde va’zetti.’

(III) birök sözleser kentü özi adınıg tıdmatın adında kentü özi tıdılmaz üçün atamış ol kök kalık tip alku köngül köngülteki nomlar ulatı köngülte öngi kılınçta ulatı alku tıdılsız nomlar barça bolgu kergek kök kalık tigüçi atıg yme ök anılı munılı bir ikintike tıdılışmaz üçün tip bo köngülteki nomta ulatı nomlar kök kalık tutulmaz kayu tıltagın tiptiser mundata ulatı alku nomlar uyur üçün adın nomlar üze tıdılgalı kaltı ridi bögülenmekin bulmuşlar erser dyan küçi üze uyur üçün tıdgalı adınların ridi

bügülenmekin barmakın kelmekin ulatı adınların köngülte ulatılarn tip (Üİ: 102b, 12; s. 36). ‘Eğer “kendi özü başkasını engellemeden başkasında özü engellenmez olduğu için gök (*akasa*) diye adlanmıştır.” demek suretiyle bütün gönül, gönüldeki dharmalar ve gönlün dışındaki amelden başlayarak bütün engelsiz dharmalar, hepsi gök (*akasa*) olmalı, denilen ifadeyi de onu-bunu birbirine karşılıklı engellemez oldukları için (kabul etmeli.) *ta*: “Bu gönül ve gönüldeki *dharm* vb. *dharm*alar gökte (*akasa*) tutulmaz. *Ho* i “Hangi sebeple?” diye dersin, çünkü bu vb. bütün *dharm*alar diğer *dharm*alar ile engellenebilirler. Şöyle ki, *rddhi*-büyülemeyi bulmuşlar, *dhyana* gücü ile başkalarının *rddhi*-büyülemesini, gitmesini gelmesini ve başkalarının gönül vb.lerini engelleyebildikleri için, (onlar gök (*akasa*) değildir.)’

(IV) *birök sözleser sizler. ikileyü bar adın tanuklamadukı tip. ötrü iki bolgu kergek netegin atatı bir öçmek bolur tip. tanuklayu tüketmişining tanuklamadukının tözleri kentü kentü adırılmış üçün kayu tartmış yanggarıngızlarnıng yörügi yme ök bütmez akıglıg edig bilge bilig üze tanukladukta. neçe aşnu öngi ugur üze bilser yme kin yana engeyü ugur üze bilir tiptiser yörügün barça **bolur bulgalı**. netegin tiptiser bilge bilig adırılmış üçün bilip öçmekig bulu tanuklayu tüketür: : bululu tüketmiş erser tegimlig ermez ikileyü **bulgalı** birök bulu tüketmişin yana bulur tiptiser* (Üİ: 115b, 6; s.52). ‘Eğer “başka tanıklamadığı daha var” diye söylerseniz, o zaman iki (sönme) olması gerek. Neden “Bir bilip sönme” diye adlandırdı? Tanıklayıp bitirdiğinin tanıklamadığının kökleri, kendi başına ayrılmış olduğu için ileri sürdüğümüz mukayeselerin açıklaması da, (kişi) asravalı maddeyi idrak ile tanıkladığından tam olmaz. “Her ne kadar

önce başka zihnî aktivite ile bilse de, sonra yine hususi zihnî aktivite ile bilir.” diye dersiniz, (ancak o zaman) manasını bütünüyle bulabilir. “Neden?” diye dersin, idrak ayrılmış olduğu için bilip sönmeyi bulup tanımlayıp biter. Bulup bitmiş ise, yeniden bulmaya değerli değildir. Eğer “bulup bittiğini yine bulur.” diye dersin işte böyle sürekli olarak sonuca varamama hatası olur.’

2.4.7. erinç

Acaba, galiba, herhalde gibi anlamlara sahip olan bu söz Eski Uygur Türkçesinde orta düzeyde kullanılan yapılardan biridir.

(I) *küninge kolguçılar üzülmedi takı adın aglık koltı yeme berdi küninge ayınga munçulayu berip aglıktaki agı barım azkına kaltı ol ödün agıçı uluğı kanka inçe ötünti tengrim aglık kurug bolır agı barım alkınsar ubatsar yazukka tüşe teginmegey ertimiz tengrim yeme kangı kan inçe tep yarlıgkadı kang kazgansar oğlu üçün temez mü köngülüg berzün könglin bertmengler ötürü küninge tıdıgsız berdi.... ol ödün inançları buyrukları eşidip kanka inçe tep ötüntiler tengrim elig törüg agı barım tutar agı barım alkınsar el törü neçük tutar biz tengrim ol ödün kangı kan inçe yarlıgkadı amrak ögüküm könglin neçük berteyin men agıçı barçakı agıçılar birer ödün öngi barzun kentü bilingey **erinç** tep yarlıgkadı anta ötürü kiye koltguçılar kelser bulmaz erti bulmatın koltguçılar yıglayu barsar tegin yeme ıglayu kalır erti ötürü tegin inçe tep sakıntı agıçı erser mening ol kangım kan bodun tilinge korkup inçe yarlıgkadı **erinç** közünür et burxan ög kang könglin bertser ol tınlıg tamulug bolur ogul*

kızka sanmaz men amtı ög kang könglin bertmeyin. (İKPÖ: X; s.15) ‘Günlerce, dilencilerin ardı arkası kesilmedi. (Prens) yeniden başka hazineler istedi, yine ona istedikleri verildi. Günlerce ve aylarca böyle verildiği için hazinedeki zenginlikler ve varlıklar çok az kaldı. O zaman, hazine başkanı hana şöyle dedi: “Haşmetlim, hazine kurumak üzere. Eğer, zenginlikler ve varlıklar bitiyorsa, ufalıyorsa, hataya düşmeyiz, Hünkârım.” Bunun üzerine (prens) babası han şöyle buyurdu: “Eğer baba kazanırsa oğlu içindir denmez mi? (Oğlunun) arzusunu yerine getirsin (denmez mi ?) Onun gönlünü kırmayın !” bu durumda; (prens) günlerce, engel görmeden verdi. O zaman, sadık dostları, bakanları, bunu işitince, hana şöyle arz ettiler: “Haşmetlim, Devleti ve onun kurumlarını, varlık ve zenginlik ayakta tutar. Varlık ve zenginlik tükenirse, Devlet ve kurumlarını nasıl sürdürebiliriz; Haşmetlim?” Bunun üzerine (prens) babası Han, şöyle buyurdu: “Sevgili yavrumun gönlünü nasıl kırarım? Ne kadar hazineci varsa, hepsi, zamanında (prens geleceği zaman) başka bir yere gitsin. Kuşkusuz o bunu anlayacaktır” diye beyan etti. Bundan biraz sonra, dilenciler geldiği zaman, (prens) hazinecilerini bulamıyordu. Dilenciler bağış alamayınca, ağlayarak gidiyorlardı. Prens de orada ağlayıp kalıyordu. Daha sonra, prens şöyle düşündü: “Hazineye (ya da ‘hazineciler’e) gelince, o (ya da onlar) benimdir. (Şu halde), han babam, halkın dilinden korkup böyle emretmiş olmalı. (Zira) görünürdeki, ete kemiğe bürünmüş Buddha’ya ana ve baba denir. Hangi kişi anasının ve babasının gönlünü kırarsa, o kişi cehennemlik olur, oğul ya da kıza sayılmaz. Ben şimdi ana ve babamı kırmamayım.’

2.4.8. erki

ermek fiili ve *ki* bağlacının kalıplaşmasından oluşan ve bugün yalnızca belki sözcüğünde yaşayan bu kelime Eski Uygur Türkçesinde olasılık anlamını en belirgin şekilde veren nadir yapılardan biridir.

Çağatay'a göre üç türlü *ki* bulunmaktadır: aidiyet *-ki'si*, Farsçadan geçme nispet *ki'si* ve Eski Uygur Türkçesinde soru ve ünlem sözcelerindeki *erki* edatından geçen *ki*. Soru ve ünlem sözcelerindeki *ki* edatı, Eski Uygurca Türkçesinde en başta *-r-* sesinin ardından da *i-* fiilinin düşmesi ile bugünkü şeklini almıştır (*erki>ki*). Eski Uygurcada, soru ve tahmin sözcelerinin anlamını pekiştirme göreviyle kullanılan *erki* edatı; soru edatı *mi* ve soru zamirleri ile beraber kullanılmıştır (bk. Çağatay, 1963). Bununla birlikte *erinç*'le yer değiştirebilen *erki* edatı, 'galiba' ve '-dır' anlamlarını vererek olasılık bildirmektedir.

(I) ötrü tisisi bahşısıña inçe tip ötünti. tenri bahşı özlüg ölürmeknin ayıg tüşin. ikinti azunta okmu teginür. azu bu azunta yimemü teginmeki bar bahşısı inçe tip tidi. amarılarının bu közünür azunta yime teginmekleri bar. timin ök tisisi inçe tip ötünti. bahşıya özlüg ölürmekniñ közünür azunta ayıg tüşine kim tegdi, **erki** (UÜH, DBH: 25; s. 32). 'Öğrenci öğretmenine şu ricada bulundu: "Ulu mürebbi, can almanın feci akıbetine mutlak ikinci (=başka) bir hayatta mı uğranılır? Yoksa bu hayatta dahi uğranıldığı vaki mi?" Öğretmen şöyle dedi: "Bazılarının bu görünür hayatta dahi uğradıkları vakidir." Hemen öğrencisi şöyle deyip ricada bulundu: "Ey öğretmen, can almanın bu hayatta feci akıbetine kim uğradı, acaba?"'

2.4.9. tip

timek ‘demek’ fiili ve zarf-fiil eki –p’nin birleşmesinden meydana gelen bu kiplik işaretleyicisi, Eski Uygur Türkçesinde ‘diye’ anlamında olası bir duruma dikkati çekmektedir. Öyle olduğu var sayılan ve olasılığı düşünülen durumları ifade etmek amacıyla kullanılmaktadır.

(I) *oglı öginte kangınta öbkelepen tezipeñ barmış. Yana sakınmış, kelmiş. Ögüm ötin alayın, kangım sabın tınglayın, tip kelmiş tir. ança bilingler: Edgü ol* (IB: 58. mad.; s. 25): ‘(Evin) oğlu babasına anasına öfkelenerek kaçıp gitmiş. (Sonra) yine düşünmüş; (geri) gelmiş. Anamın öğüdünü alayım, babamın sözlerini dinleyeyim diye (geri) gelmiş, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.

(VI) *bo yol tigüçi sav yomdarı lokik loka-utar erür. ukıtkalıñ üçün lokik yolug anın sözlep akıgsız erseñ kalıñ yol kirtü erür tip üstemiş erür yol kirtü tigüçi ujikig ... netegin tip tiser lokik yol erür yol : : kirtü ermez. loka-utar yol. yol yme ök kirtü yme ök üçün anın munda sözlemiş ol yol kirtü tip küsemiş üçün adırtlıg otgurak bildürgeli akıgsız erdükin öngdün karıkda öngi kitergüçite yindem sözleti erti yolug öngi kiterip tip sizinmiş üçün lokik yol birle yamıraşgay tip anın munda katnayu sözlemiş ol yol kirtü tip.* (Üİ: 98a, 7; s. 30) ‘Bu yol denilen şey bütün olarak *lokika* ve *lokottara* (yol)dur. *Lokika* yolu anlatmak için, bu yüzden “*Asrava*’sızı ise, şöyle ki yol gerçeğidir (*margasatya*).” diyerek yol gerçeği (*margasatya*) denen kelimeyi eklemiştir. *i shih chien tao* “Neden?” diye derken *lokika* yol yoldur. Gerçek değildir. *Lokottara* yol, yol da gerçek de olduğundan, bu yüzden burada net ve kesin olarak *asrava*’sız olduğunu bildirmeyi arzulamış olduğu için ‘yol gerçeği’ (*margasatya*) diye

söylemiştir. Öndeki *karika*'da çıkardığında, yalnızca yolu çıkarıp söyledi. *Lokika* yol ile karışacak diye şüphelendiği için, bu yüzden burada 'yol gerçeği' (*margasatya*) diye tekrar söylemiştir.'

2.4.10. azu/azu yme/yme

'yoksa', 'veya', 'veyahut' gibi anlamlara gelen bu işaretleyiciler, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde herhangi iki veya daha fazla durum hakkında emin olunamadığı hallerde ve tercih durumu söz konusu olduğunda kullanılan işaretleyiciler olarak karşımıza çıkmaktadır. Kesinliği konusunda belli bir yargıya varılamayan durumlarda her iki durumun da varlığından bahsetmek amacıyla kullanılan bu olasılık kiplikleri tek başına azu/azuça veya yime şeklinde kullanılabildiği gibi iki şeklin birleşiminden de (azu yme) oluşabilmektedir.

yme 'yer yer', 'henüz', 'sadece', 'yine', 've', 'da' anlamlarında olan bu edat genellikle tek başına olasılık anlamı vermemekte; *azu* edatıyla birlikte olası durumlara işaret etmektedir (Gabain, 2007: 95).

(I) *ulug ilig anı utgalı yigedgeli katıglan. timin ök küsüşüng sakınçing bütgey. ötrü ilig beg trkin ök ol rakşasıg tilegeli bardı. ol yme duşta atlıg rakşas ilig begig ıraktın körüp ök öz körkin tegşürüp çştani iligning yig üstünki amrak katunıning körkin blgürtüp ilig beg basasınta yorıyu oglagu ünün ünteyü ilig begke inçe tip tidi. amrak begim mini orunlarta yatgaru kodup kança bargalı sakınursız **azu yme** adın sever amrakıngız bar **erki**. anı üçün mini kodup barırsız. trkin manga sözleng amrak begime. birök sözleşmesersiz muna isig özüm*

üzülgeli turur (ÇBH 133; s. 22) ‘Ulu han, onu mağlup etmeye yenmeye ceht et. Hemendem arzun fikrin tahakkuk eder. Bunun üzerine han bey derhal rakşasiyi aramaya gitti. Ve o Duşta adlı rakşasi, han beyi uzaktan görüp hemen kıyafetini değiştirip Çaştana hanının en iyi üstün sevgili hatununun suretini takınıp han beyin arkasından yürüyerek latif sesle çağırıp han beye şöyle dedi: “Sevgili beyim, beni döşekte yatırılmış bırakıp, nereye gitmeyi düşünüyorsunuz? İlla başka sevgili (bir) maşukanız olacak, ihtimal onun için beni bırakıp gidiyorsunuz. Hemen bana söyleyin sevgili beyim. Eğer söylemezseniz, işte şimdi mahvolurum.”’

(II) *tengrim bilip bilmetin etöz sevinginçe yorıp yavlak iş tuş adaş kudaş savın alıp köngülin körüp yilkıka baramka bulup azo mungumuz takımız tegip bu on cahşapatıg sıdımız erser neçe egsütümüz kergetemiz erser amtı tengrim yazukda boşunu ötünürbiz manastar hirza* (H: 195; s. 37). ‘Tanrım! Bilerek, bilmeyerek, nefsanîyet aşkına göre yürüyüp kötü eş dost akran hempa sözünü kabul edip gönüllerini görüp davara servete nail olup, yahut ihtiyaçlarımız işlerimiz (bizi) meşgul etmekle bu on emri yerine getiremedik ise; nice eksik (kusurlu) bulunduk gerekli (noksanlı) olduk ise, şimdi, tanrım, gûnahtan fariğ olarak dua ederiz Manastar hirza!’

(III) *azo mung üçün azo puşi birgeli kızganıp yiti türlüg puşi nomka töketi birü umadımız erser tengrigerü pardaçı boşuntaçı biş tengri yarukın evke barka badımız erser anıg kılınçlıg kişike yavlak tınlıgka turalıgka birdimiz erser töktümüz saçtımız erser tengri yarukın yavlak yirgerü ıdtımız erser tengrim amtı yazukda boşunu ötünür biz manastar hirza* (H:

230; s. 41). ‘Ya akılsızlığımızdan yahut zekat vermek hususunda hasislik edip yedi türlü zekatı şeriatı tevfikân mükemmelen vermeye muktedir olmadık ise tanrıya varacak affedilecek Beşiz tanrı nurunu eve barka bağladık ise; (yahut) kötü amelli kimseye, yaman canlıya (hayvanlara), mahluklara verdik ise; (yahut) döktük saçtık ise; tanrı nurunu yaman yere (Cehennem’e) sevkettik ise; tanrım şimdi günahattan fariğ olarak dua ederiz Manastar hirza!’

*(IV) amti ugramış üçün yörgeli ol üç törlüg itigsizlerig anın aşnuça sizik turgurup sizik ayıtu sözledükte kök kalık iki törlüg öçmekler tip tidi erti. üç itigsizlerde ne üçün aşnuça sözlep kök kalıkıg kin sözleti iki törlüg öçmeklerig tip kök kalıkning yörügi az üçün. anın aşnuça sözlemiş ol: : iki törlüg içmeklerning yörügi üküş üçün kin sözlemiş ol. **azuça yme** kök kalık idiz teg erür üçün sıgurdaçı anın aşnu sözlemiş ol. adın nomlar erür sıgguluk turur üçün kök kalıkta bo tıltagın kin sözlemiş ol (Üİ: 101a, 11; s. 34). ‘Şimdi niyetlenmiş olduğu için izah etmeye, o üç türlü şartsız durumları (asamskrta), bu yüzden evvelce şüphe hâsıl edip wen soru sorarak söylediğinde “gök (akasa) ve iki türlü sönmeler” diye dedi. Üç şartsız durumlardan (asamskrta) ne için göğü (akasa) önce söyleyip iki türlü sönmeleri sonra söyledi: “ta: Göğün (akasa) izahı az olduğu için, bu yüzden önce söylemiştir. İki türlü sönmelerin izahı çok olduğu için sonra söylemiştir. Veyahut da gök (akasa) sığdıran olduğu için ulvidir. Bu yüzden önce söylenmiştir. Diğer dharmalara gökte (akasa) durdukları için sığdırlar. Bu sebeple sonra söylenmiştir.’*

(V) *barça bulugu kergek bilmetin öçmek. netegin yarımında bululup yarımında bululmaz. anın bo sözlemişiingizler yörüg yolinga yaraşı bolmaz. bo öngdüñki sizik abipirayın biz amtı sözlelim. basutçının kayu erürin. bo basutçının iş işlemeklig yörügin kayu tuušta basutçının bolsar anıñ işi ködügi atı bolur basutçısı tükel tip. kayu tuušta işi ködügi bolmasar munı atamış ol basutçısı eksik tip munung kayu tuušta bolur işi ködügi tiptiser. kaltı tüş birmeklig tuuş erür. tuuş erser erür ertmiş közünür üdlüg. bo tuuşta bolmaz nomka iyinki basutçı. bolur üçün karşı basutçı anın atamış ol basutçısı eksük tip. **azuça yana** bar erser koruldurdaçı örletdeçi basutçı yme ök atamış ol basutçısı eksük tip (Üİ: 122a, 3; s. 59). ‘Bilmeden sönme hepsinde bulunsa gerek. Neden yarımında bulunup yarımında bulunmaz? Bunun için söyledikleriniz izah yoluna uygun olmaz. Bu öndeki sorunun manasını; yardımcı sebebin ne olduğunu; bu yardımcı sebebin iş işleme manasını; hangi durumda faaliyeti olsa, “yardımcı sebebi tam” diye adı olur; hangi durumda faaliyeti olmasa, bunu “yardımcı sebebi eksik” diye adlandırmıştır, biz şimdi söyleyelim: “Bunun hangi durumda faaliyeti olur?” diye dersin, şöyle ki (bu durum) netice verme durumudur. Durum ise, geçmiş ve şimdiki zamanlıdır. Bu durumda dharmaya tabi yardımcı sebep olmaz. Karşı yardımcı sebep olduğu için, bundan dolayı, bundan dolayı yardımcı sebebi eksik diye adlandırmıştır. Veyahut da, zarar veren-bozan yardımcı sebep var ise, (onu) da yardımcı sebebi eksik diye adlandırmıştır.’*

(VI) *ötrü tısisi bahşısıñ inçe tip ötüñti. teñri bahşı özlüg ölürmeknin ayıg tüşin. ikinti azunta okmu teginür. **azu** bu azunta yimemü teginmeki bar bahşısı inçe tip tidi. amarılarının bu*

közünür azunta yime teginmekleri bar. timin ök tisisi inçe tip ötünti. bahşıya özlüg ölmekniñ közünür azunta ayıg tüsiñe kim tegdi, erki (UÜH, DBH: 25; s. 32). ‘Öğrenci öğretmenine şu ricada bulundu: “Ulu mürebbi, can almanın feci akıbetine mutlak ikinci (=başka) bir hayatta mı uğranılır? Yoksa bu hayatta dahi uğranıldığı vaki mi?” Öğretmen şöyle dedi: “Bazılarının bu görünür hayatta dahi uğradıkları vakidir.” Hemen öğrencisi şöyle deyip ricada bulundu: “Ey öğretmen, can almanın bu hayatta feci akıbetine kim uğradı, acaba?”’

2.4.11. –gU/-gUIUk

-gu sıfat-fiil eki kullanıldığı gibi; -gu sıfat-fiil ekinin –lUk isimden isim yapım eki ile genişletilmiş bir şekli de sık sık fiil çekiminde kullanılır (Gabain, 2007: 83).

Eski Türkçede, özellikle Eski Uygur Türkçesinde, gereklilik ifadesinin fiillere getirilen –guluk, - gülük (-gu+luk) eki ile verildiğini söyleyen Demir, tespit edilen bu anlamdaki örneklerin genellikle üçüncü şahsa ait olduğunu dile getirmektedir (Demir, 2003: 12).

Erdal ise bu yapı için şunları söylemektedir:

“-gUIXk er-: Bu ek ise olasılık ve yeterlilik ifade eder; ama olasılık anlamı fiilinden, öznesinden değil; nesnesinden anlaşılır: ör. *alp tüpkergülük erür* ‘Anlamak için zor.’” (Erdal, 2004: 260).

Gereklilik başta olmak üzere diğer yan anlamları ise bir mecburiyet, gaye ve olasılık bildirmesidir. Yardımcı fiillerle de beraber görülebilen bu

yapıyla isim ve vasıflık olarak da karşılaşılabilmektedir. Olabilirlik ve zaruret anlamlarını karşılamaktadır. Eğer II. örnekte olduğu gibi bir ismin önüne gelirse, bu şekil ilgili olduğu isim vasıtasıyla bir şeyler yapılabildiğini ifade eder: *kutkargu tınlıglar* ‘kurtarılabılır canlılar’ (Gabain, 2007: 56).

(I) *ol kuanşı im bodisvt yorıgın nomlayın kut kolup ant antıkmış taluy ögüzde teringrek ol klp ödün kolulasar **bilgölük ermez** kolti sanınça burkanlarka tapınıp antıka kut kolmış erür* (KİP: 176; s. 17). ‘Bu Kuanşı im pusar’ın (bodisvt) “dolaşmasını anlatayım. (Canlı varlıklar için) rahmet dilemesi, (onları kurtaracağım diye) ant içmesi denizlerden, ırmaklardan daha derindir. Sayısız burkanlara tapındığı (canlı varlıklar için) ant içip rahmet dilediği devirleri saysalar, (sonuç) kavranamaz.’

(II) *takı yime alkınçsız kögüzlüg bodisvt tengri burkanka inçe tip ötüg ötünti tengrim bu kuanşı im pusar neçükin ne alın çevişin bu çambudvip yir suvda yorıyur tınlıglarka asıg tusu kılur nom nomlayur alı çevişi neteg erki tengri burkan inçe tip yarlıkadı alkınçsız kögüzlüg bodisvt siz inçe biling bu yirtinçü yir suvdaki tınlıglar birük burkanlar körkin körü **kurtulgu** tınlıglar erser kuanşı im pusar ol tınlıglarka burkanlar körkin körtgürür nomlayur kutgarur* (KİP: 96; s. 13). ‘Ve yine tükenmez gönüllü bodhisattva tanrı Burkan’a şöyle (bir) soru sordu: “Tanrım, bu Kuanşı im pusar nasıl ve ne gibi usullere, çarelere başvurarak bu Jambudvipa (denen) dünyada yaşayan canlı varlıklara fayda sağlar, (onlara) dini öğretir, başvurduğu usulleri, çareleri nelerdir acaba?” Tanrı Burkan şöyle buyurdu: “Tükenmez gönüllü bodhisattva siz (bunu) böyle bilin! Bu dünyadaki canlı varlıklar, burkanların yüzünü görerek kurtulabilecek canlı varlıklar iseler,

Kuanşı im pular o canlı varlıklara burkanlar kılığına girerek görünür, (dini) öğretir, kurtarır.'

2.4.12. *mU* Soru Edatı

Çok yaygın olan soru edatının, sorulan şeyin arkasından gelen *mu* olduğunu söyleyen Gabain, *Uygurca Üç Hikâyede* geçen "*ikinti azunta ok mu teginür. azu bu azunta yime mü teginmeki bar*" 'İkinci bir hayatta mı uğranılır? Yoksa bu hayatta dahi uğranıldığı vaki mi?' sözcesini vermektedir.

Belirsizliğin hakim olduğu durumlarda kullanılan soru eki *mu*, sözceye olasılık anlamı da vermektedir. Soru sorulan durumun veya olayın gerçekleşmesi de olasılık dâhilinde olduğu gibi gerçekleşmemesi de olasılık dâhilindedir. Bu sebeple soru eki ile kurulmuş sözceler olasılık anlamı taşımaktadır.

(I) *ol ödün baranas uluşta bir edgü alp yerçi suwçı bar erti kaç kata taluyka kirip beşer yüz erin barıp esen tükel kelmiş erti inçip sekiz on yaşayur karı erti yene ekki közi körmez erti ol beş yüz er kamugun ol körmez yerçike ötüntiler ol ödün tegin özi barıp kolin yetip içgerü kangı kan tapa kigürdi kangı kan inçe tep yarlıkadı bir kiye amrak oglumın sizinge tutuzur men esen tükel kelürüng tep yarlıkadı ötrü ol awıçka ey ıglayu kanka inçe tep ötünti tengrim ne mung tak boltı kim antag tengri teg erdini teg ögüküngüzni ölüm yeringe ıdur siz ol taluy suwı ertingü korkınçig adalıg ol üküş tınlıglar barıp ölügli bir barsar yaragay mu tep ötünti* (İKPÖ: XXIII; s. 22). 'O sıralarda Benares ülkesinde iyi, cesur bir rehber-gemici vardı. Kaç kere okyanusa gitmiş ve (her seferinde) beşer yüz adamıyla yola

ıkıp sağ salim geri gelmiş idi. Ama seksen yaşında yaşlı bir adamdı, üstelik iki gözü de görmüyordu. O beş yüz adamın hepsi de o kr rehberine başvurdular. Bu arada, prens de bizzat oraya gidip onu kolundan çekerek saraya, han babasının yanına getirdi. Babası han (rehbere) şu buyruğu verdi: “Biricik sevgili oğlumu size emanet ediyorum. Onu sağ salim getirin” dedi. Sonra, bu ihtiya, “ey ay” diye yakınma sesleri çıkararak hana şunu arz etti: “Haşmetlim, nasıl bir felaket oldu da, böyle gök gibi mücevher gibi sevgili yavrunuzu ölüm yerine gönderiyorsunuz? Bu okyanusun suyu, son derece korkunç tehlikelerle doludur. Çok sayıda insan oraya gidip ölüyor. Birisi oraya yalnız gitse uygun olur mu?” diye sordu.’

3. OLASILIK KIPLİĞİNİN DİĞER KIPLIKLERLE İLİŞKİSİ

Kullanımı esnasında bir sözce her zaman tek bir anlamı karşılamayabilir. Tercih edilen kelimeler, dil bilgisi yapıları ve sözcenin kuruluş şekli bir sözcenin farklı anlamlara gelmesine sebebiyet verebilmektedir. Eski Uygur Türkçesinde olasılık anlamı ifade eden sözceler de olasılık kipliğinden başka diğer kiplik türleriyle ilişkili olabilmektedir. Bunda kullanılan işaretleyicilerin farklı kiplik türlerinde ortak olmasının etkisi bulunmaktadır. Eski Uygur Türkçesinde olasılık kipliği sırasıyla çıkarım, yetenek, duyuşsal ve şüphe kipliği ile yakından ilgilidir.

3.1. Olasılık Kipliğinin Çıkarım Kipliği ile İlişkisi

Mehmet gelmiş olsa, odasının camı kapalı olmazdı.

Yukarıdaki örnekte, Mehmet'in gelmiş olması olasılık dâhilindedir. Kesin olarak geldiği veya gelmediği görülmüş olmadığı için bu olası bir duruma işaret etmekte ve bu sözü söyleyen kişinin tahminini belirtmektedir. Bunun yanı sıra Mehmet, eve geldiğinde her zaman odasının camını açıyor olsa gerek ki sözü söyleyen camın kapalı olmasından eve geldiği sonucuna ulaşmakta; yani çıkarımda bulunmaktadır. Bu bilgiye daha önceden sahip olan kişi bir çıkarım sözcisi kurmaktadır; fakat Mehmet eve geldiğinde odasının camını açmayı unutmuş veya bir seferlik açmak istememiş olabilir. Dolayısıyla camı kapalı olabilir.

Çıkarımlar daha önceden çok kez yapılan bir hareketin aynı veya benzerinin tekrarlandığı durumlarda yeni bir önermede bulunurken söz konusu olmaktadır. Bir alışkanlık veya bir genelleme halinde çıkarım sözcisi

kurulabilmektedir. Yukarıdaki örnekte, Mehmet'in eve geldiğinde odasının camını açması bir alışkanlıktır ve akışı bozan bir durum var olmadığı sürece de bu alışkanlık sekteye uğramaz. Bu sebepten, Mehmet'le ilgili tahminde bulunan kişi sahip olduğu bu bilgiye dayanarak eve geldiği yönünde bir çıkarımda bulunmaktadır; fakat bu durum onun eve gelmemiş olduğunu kesin olarak göstermez.

Yukarıdaki sözcede olasılık anlamı ağır basmasına rağmen; aynı zamanda çıkarım anlamı da mevcuttur. Camın kapalı olmasından hareketle Mehmet'in eve gelmediği çıkarımında bulunan kişinin kurduğu bu sözce aynı zamanda bir olasılık sözcesidir. Konuşur, Mehmet'in evde olduğunu gözleriyle görmediği sürece bu durum olasılık dâhilinde olmaya devam edecektir.

3.1.1. Eski Uygur Türkçesinde Olasılık Kipliğinin Çıkarım Kipliği ile İlişkisi

Eski Uygur Türkçesi olasılık ifade eden yapıların aynı zamanda çıkarım ifade ettiği, aşağıdaki örneklerde olduğu gibi açıkça görülmektedir:

*(I) ötrü takı içgerü kirdi ordu kapagka tegdi ol kapagda sekiz körkle tang arıg kızlar sarıg altun yıp engirerler tegin körklerin tanglap sizler löler kanı kunçuyı mu sizler ayıtsar biz ordu kapag közetçi biz tep tediler ötrü tegin içgerü inçe ötüg berdi bu çımbudwıp yer suwıdaki baranas uluştaki kan ogli edgü ögli tegin kelip kapagda turur içgerü közüngeli tep ol ödün ol kapagçı kırkınlar içgerü kirip ötüntiler lö kanı inçe tep sakınç sakıntı ulug küçlüg kutlug bodısawatlar ermeser bu yerke neng tegmegey erti ol bodısawat **erinç** kirzün tep yarlıgkadı (İKPÖ:*

XLII; s. 31) ‘Sonra, daha da içeri girdi ve saray kapısına ulaştı. O kapıda sekiz güzel, olağanüstü temiz kız, sarı altın bir ipi eğiriyorlardı. Prens, onların güzelliğini hayranlıkla seyrettikten sonra sordu: “Sizler, Ejderhalar Hanı’nın eşleri misiniz?”; onlar da “Biz saray kapısının bekçisiyiz.” dediler. Bunun üzerine, prens onlara, içerisi (sarayın içi) için şöyle bir rica iletti (=verdi): “Bu Jambudvipa kıtasındaki Benares ülkesinin hanının oğlu, İyi Düşünceli Prens, gelmiştir: kapıda, içeriye (hükümdara) görünmek umuduyla beklemektedir.” O zaman, bu kapıcı kızlar, içeri girip talebi arz ettiler. Ejderhalar Hanı, şöyle düşündü: “Büyük, güçlü ve kutsal ruhla donanmış Bodhisattvalardan (biri) olmasaydı, buraya kadar gelemezdi. O bir Bodhisattva olmalı. Girsin!” diye emretti.’

‘O bir Bodhisattva olmalı’ sözcüsü, tek başına çıkarım anlatmaya yeterli olmayan bir sözcüdür. Bu yüzden bir önceki sözcüye ve hatta örnek sözcünün bulunduğu tüm paragrafa bakmak gerekmektedir. Bahsi geçen kişinin Bodhisattva olduğu çıkarımına nerden ulaşıldığını anlamak için bir önceki sözcü yol gösterici olacaktır. ‘Büyük, güçlü ve kutsal ruhla donanmış Bodhisattvalardan biri olmasaydı, buraya kadar gelemezdi.’ Sözüünü söyleyen kişi, bu sözcüde yer alan bilgilere sahip olmasaydı bir çıkarımda bulunamazdı. İyi düşünceli prensin Ejderhalar Hanının ülkesine kadar gelmiş olması Bodhisattva olduğunun kanıtı olarak düşünülmektedir.

Jambudvipa kıtasındaki Benares ülkesinin hanının oğlu, İyi Düşünceli Prens, Ejderhalar Hanının ülkesinde saray kapısının bekçisi olan kızlarla karşılaşır ve içeri girmek ister. Kızlar bu isteği Ejderhalar Hanına iletince Han, bu prensin Bodhisattvalardan biri olmasaydı ülkesine kadar gelemeyeceğini düşünür. Bu bilgiler ışığında onun Bodhisattva olduğu kanaatine varır. *O/ badısavat erinç* ifadesi bir çıkarım sözcüsüdür. Aynı zamanda olasılık da ifade

eden bu örnekte *erinç* kipliği olası bir duruma da işaret etmektedir. Prens'in Ejderhalar Hanının ülkesine gelmesi yönündeki çıkarımı delillendiren bir durum olmakla birlikte; Ejderhalar Hanı onun bir Bodhisattva olduğundan emin olsaydı 'O bir Bodhisattva olmalı.' yerine, 'O bir Bodhisattvadır.' derdi. Kurduğu sözcede var olan olasılık, kesinlik derecesi yüksek bir olasılıktır. Neredeyse prensin Bodhisattva olması durumu yüzde yüze yakındır. Bu yargıya varılmasını sağlayan unsur ise bir önceki sözcede verilen bilgilerdir.

(II) *ulug ilig anı utgalı yigedgeli katıglan. timin ök küsüşüng sakınçing bütgey. ötrü ilig beg trkin ök ol rakşasıg tilegeli bardı. ol yme dušta atlıg rakşas ilig begig ıraktın körüp ök öz körkin tegşürüp çştani iligning yig üstünki amrak katunının körkin blgürtüp ilig beg basasinta yorıyu oglagu ünin ünteyü ilig begke inçe tip tidi. amrak begim mini orunlarta yatgaru kodup kança bargalı sakınursız **azu yme** adın sever amrakınız bar **erki**. anı üçün mini kodup barırsız. trkin manga sözleng amrak begime. birök sözlemesersiz muna isig özüm üzülgeli turur* (ÇBH 133; s. 22) 'Ulu han, onu mağlup etmeye yenmeye ceht et. Hemendem arzun fikrin tahakkuk eder. Bunun üzerine han bey derhal rakşasiyi aramaya gitti. Ve o Dušta adlı rakşasi, han beyi uzaktan görüp hemen kıyafetini değiştirip Çaştana hanının en iyi üstün sevgili hatununun suretini takınıp han beyin arkasından yürüyerek latif sesle çağırıp han beye şöyle dedi: "Sevgili beyim, beni döşekte yatırılmış bırakıp, nereye gitmeyi düşünüyorsunuz? İlla başka sevgili (bir) maşukanız olacak, ihtimal onun için beni bırakıp gidiyorsunuz. Hemen bana söyleyin sevgili beyim. Eğer söylemezseniz, işte şimdi mahvolurum."

Eski Uygur Türkçesi eserlerinden olan *Çaştana Bey Hikâyesi*'nden alınan bu örnekte kendisini yatakta koyup gitmesi üzerine Çaştana Beyin eşi, onu bırakmasını sevgilisinin olmasına bağlamaktadır. Kesin olarak sevgilisinin olup olmadığı bilinmemekle beraber bu durum *erki* kipliği ile olasılığa dayandırılmıştır. Kendisini bıraktığı için sevgilisinin olduğu çıkarımında bulunmaktadır. Bu sözcede hem olasılığı hem de çıkarımı gösteren *azu yme* ve *erki* kiplikleridir. Bu kiplikler kesin olmayan bir durumu anlattıkları için olasılık; verilen bir bilgidен hareketle bir yargıya varılmasını sağladıkları için de çıkarım ifade etmektedirler.

3.2. Olasılık Kipliğinin Yetenek Kipliği İle İlişkisi

Genel olarak üçe ayrılan olasılık türlerinden biri olan yetenek olasılığı, aynı zamanda kiplik türlerinden hareket kipliğinin bir alt kategorisidir. Olasılık bildirme işlevi çok baskın olmasa da yetenek ifade eden sözcelerde düşük dereceli olasılık anlamı bulunmaktadır. *Gizem iki yaşında. Artık televizyonu kapatabilir.* sözcesinde -Abil- kipliği birinci derecede yeterlilik bildirmektedir. İki yaşına gelmiş ve boyu belli bir uzunluğa erişmiş çocuklar, küçük kasları yardımıyla televizyonu kapatabilecek olgunluğa erişmişlerdir. Bu sebeple -Abil- kipliği yetenek ifade etmektedir. Yetenek ifadeleri bir kişinin sahip olduğu ve genel bir özelliği olan yeterlilik durumlarını anlatır. Gizem'in iki yaşında olduğu bilinmekte ve bu yaşa gelen çocuklardan da televizyon kapatabilme gibi beceriler beklenmektedir; fakat Gizem'in televizyonu kapatıp kapatamayacağı kesin olmayabilir. Çünkü Gizem diğer çocuklara oranla az gelişmiş veya bir hastalık sahibi olabilir. Bir olayın gözle görülmediği süreçte olasılık dâhilinde olduğu göz önünde bulundurulursa yetenek belirten söylemler de içinde olasılık barındırmaktadır. Bu sebeple Gizem'in televizyonu kapatması durumu çok düşük de olsa olasılık dâhilindedir.

3.2.1.Eski Uygur Türkçesinde Olasılık Kipliğinin Yetenek Kipliği İle İlişkisi

Yeterlilik kiplikleri ile kurulmuş olan olasılık ifadeleri Eski Uygur Türkçesinde yetenek kipliğine de örnek teşkil etmektedir. Sözcede sözü söyleyen veya bahsi edilen kişinin yeterlilik durumu aynı zamanda olası bir duruma da işaret etmektedir.

*(I) men amtı sizinge azkıya nomlayın atın eşidser etüzin körser sakınmışı teginmişı yoksuz bolmaz kop türlü emgekinte kutgarur bu yırtınçüdeki kamağ yalanguklar adruk adruk mungınta alku türlü emgekinte ozgurur yilvikip agukup ölürgeli sakınsar yana ol ok kıltaçık tegir.. ayıg irinç yarlıg umugsuz inagsız emgeklig tınlıglar öginte kangınta takı yegrek adasınta tudasınta ara kirür ozgurur al çeviş bilge bilig kazganç ertingü öküş kazganmış üçün bögülüg erdemke tıdıgsız erür.. ontun singar etüz körtgürür ol yiv suv yok kim kentü özi **tegmeser** (KİP 190; s. 17). ‘Şimdi ben sizlere bir şeyler anlatayım. Adını işitse, vücudunu görse tasarladığı, saygıyla dilediği şey (yani kurtuluş) boşa gitmez; türlü ızdıraplardan kurtarır; bu dünyadaki bütün canlı varlıkları, dertlerinden, türlü türlü acılarından ayrı ayrı kurtarır. Bir kimse (canlı varlıklara) büyü yapıp (onları) zehirlemeyi, öldürmeyi düşünse de o kimseye saldırır. Sefil, acınacak halde olan, umutsuz, ızdırap çeken canlı varlıkların sıkıntıları arasına, ana ve babalarından daha iyi girer, kurtarır. (Canlı varlıkları kurtarmak için) usûlleri, çareleri, hikmet ve sevabı pek fazla olmadığından tabiat üstü gücünün hududu yoktur. On yönde (yani her yerde) görünür. Kuanşı im pusaın ulaşamayacağı yer hiç bir âlem yoktur.’*

Burkancı çevreye ait metinlerden olan Kuanşı İm Pusa sutrasında, başı dertte olan Kuanşı İm'in halkı için yaptığı kahramanlıklar anlatılmaktadır. Bahsi geçen sutradan alınan sözceden hareketle Kuanşı İm'in ne kadar kudretli biri olduğu sonucuna varılabilir. Pek çok özelliği olduğu gibi, o özelliklerinden biri de ulaşamayacağı hiçbir âlem olmamasıdır. Yeterlilik fiilinin olumsuzunun kullanıldığı bu sözce düşük de olsa bir olasılığı barındırmaktadır. Kuanşı İm'in övüldüğü, üstün niteliklerinin anlatıldığı sutra, abartılı üslubuyla dikkat çekmektedir. Dolayısıyla her türlü işte gücünün yeteceği düşünüldüğünden ulaşamayacağı hiçbir âlemin olmadığı farz edilmektedir. Daha önce yaptıklarından hareketle bu söz söylenmesine rağmen; yolunda gitmeyen bir durum olduğu takdirde bu akış bozulabilir. Dolayısıyla Kuanşı İm'in her âleme ulaşması mümkün olmayabilir.

(II) *han eşidip ertingü busantı iduk orunlartakı begler erser olar ara yıglamaglı açımaglı yok erdi neng **serilü tıdılu umadı*** (KB 111b, 100b; s. 46). 'İmparator işitip son derece kederlendi kutlu yerlerdeki (=saraylardaki)deki beyler ise, onlar arasında ağlamayan, acı duymayan yok idi. İmparator konuşarak ağlayıp asla kendini tutmaya, (ağlamaktan) alıkoymaya muktedir olamadı.'

Küentso Biyografisi'nden alınan bu örnekte imparatorun duygulanmasından ve ağlamaklı olmasından bahsedilmektedir. Duygulanan imparator ağlayıp kendini tutmayı beceremez. *tıdılu umadı* sözünde geçen yeterlilik fiili (*umak*) sözceye en başta yetenek anlamı katmaktadır. Muktedir olmak, gücü yetmek şeklinde Türkiye Türkçesine aktarılabilecek olan bu fiil aynı zamanda olasılık da bildirmektedir. İmparatorun gücü kendini tutmaya yetmemiştir. Bir olasılık da olsa bunu becerebilirdi; fakat yapamadı. Çok derinde bulunan olasılık anlamı yetenek anlamının arkasında kalmaktadır. Çok boyutlu düşünüldüğünde imparatorun istese kendini tutup ağlamaması

durumu da söz konusu olabilirdi. Fakat ya kendini bırakmak istedi veya herhangi başka bir sebep ağlamasına sebep oldu, gibi bilgiler bilinmediğinden dolayı tüm bunlar olasılık dâhilindedir.

3.3. Olasılık Kipliğinin Duyusal Kiplikle İlişkisi

Algısal delile dayalılığı; konuşucu veya anlatı kahramanının, önermenin doğruluk değeri hakkında tavır alırken bunun için öne süreceği delilin kaynağına işaret etmesi, bilgisinin kaynağını sezdirmesi olarak tanımlayan Kılıç, delili de doğrudan ve dolaylı olarak ikiye ayırmaktadır (Kılıç, 2004: 10). Hissederek, algılayarak, sezerek, görerek, işiterek ve koklayarak elde edilen delile ise duyusal delil denmektedir. Olasılık kipliğinin de kiplik türlerinden duyusal delille ilişkisinin olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Gözlerinin önü kararmış. Hasta mısın? ifadesinde konuşur karşısındakinin hasta olup olmadığını gözlerinin önündeki karartıya bakarak anlamaktadır. Konuşurun böyle bir yargıda bulunması için bir delile ihtiyacı vardır ve o delil de hitap edilen kişinin gözleri önündeki karartıdır. Görme yoluyla elde edilen bu delil aktarılırken duyulan geçmiş zaman eki ve soru edatından yararlanılmıştır. Genel olarak tanık olunamayan, görülmeyen veya başkaları tarafından aktarılan bilgilerin ifadesinde kullanılan bu ek, yukarıdaki sözcede görsel delile dayalı bir durumun ve çıkarımın ifadesinde kullanılmıştır. Duyulan geçmiş zaman ekinin kullanılmasıyla birlikte sadece bir delile dayalılık bildirmemiş; aynı zamanda olası bir durum da anlatılmıştır. Örnekte geçen hasta mısın sorusu muhtemel bir durumu belirtmektedir; çünkü hitap edilen kişinin gözlerinin önünün kararmasının sebebi sadece hastalıktan değil, mesela uykusuzluktan kaynaklı olabilir. Dolayısıyla duyusal delile dayalılığın olduğu yerde bile olasılıktan bahsedilebilmektedir.

3.3.1. Eski Uygur Türkçesinde Olasılık Kipliğinin Duyusal Kiplikle İlişkisi

Duyu organları ile algılanabilen durum veya olayların anlatımı için kullanılan duyusal kiplik işaretleyicileri Eski Uygur Türkçesinde de mevcut olmakla birlikte aynı zamanda olasılık ifade edebilmektedir.

*(I) ol ödün edgü ögli tegin yerçi awıçka kolın yetip yetti
kün belçe boguzça suwda yorıp kümüslüg otrukka tagka tegdi
yeri kumı alku kümüş ötrü tinturgalı sakıntı inçip awınçka arukı
yetti küçi alngudı **tepreyü yoriyu umadı** (İKPÖ XXXVI; s. 28).*

‘Bundan sonra, İyi Düşünceli Prens yaşlı rehberi kolundan tutarak yedi gün boyunca, bellerine, boğazlarına kadar su içinde yürüdüler ve gümüşlü adaya, gümüşlü dağa eriştiler. Oranın yeri ve kumu tümüyle gümüşlendi. O zaman (prens), (ihtiyara) nefes aldirmayı düşündü. Zira ihtiyarın yorgunluğu gelmişti, gücü tükenmişti; ne kımıldayabiliyor ne de yürüyebiliyordu.’

İncelenen metinlerde duyusal kiplikle ilgili örneklerin sayısı ikiden öteye geçmemiştir. Var olan örnekler de hem olasılık hem de duyusal delile dayalılık anlamı taşıyan sözcelerdir. Yukarıdaki örnekte Çintameni denilen kıymetli mücevheri aramaya çıkan prene refakat edecek olan yaşlı rehberden bahsedilmektedir. Yaşlı rehberin çok yorulduğunu anlayan prens yolculukları esnasında mola vermeyi düşünür. Prens; ihtiyarın yorulduğuna kanaat getirmesini sağlayan unsur ise rehberin kımıldayamadığını ve yürüyemediğini gözlemlemesidir. Görsel delil niteliğinde olan bu izlenimler aynı zamanda olası bir durumun da işaretçisidirler. İhtiyarın kımıldayamayıp yürüyememesinin yorgunluktan ve gücünün tükenmişliğinden olabileceği düşünüldüğünden dolayı *umak* fiilinden yararlanılmıştır. Rehberin

yürüyememesi yorgunluktan değil de ayaklarının ağrması, yolda bir engelle karşılaşması gibi farklı sebeplerden de olabilirdi. Dolayısıyla görsel delillerle de temellendirilmiş olursa bile rehberin dile getirmediği sürece bu durumun sebebi olasılık dâhilinde kalacaktır.

3.4. Olasılık Kipliğinin Şüphe Kipliği İle İlişkisi

Emin olunamayan, doğruluğu konusunda kesin bir kanaat getirilemeyen durumlarda söz konusu olan şüphe anlamı, olasılık anlamı ile iç içe geçmiş durumdadır. Olasılığın olduğu yerde şüphe; şüphenin olduğu yerde de olasılıktan bahsedilebilir. Şüphe, tereddütte kalmanın bir ifadesidir. Şüphenin yer aldığı söylemlerde hayret, şaşkınlık da bulunabilmektedir. Genellikle şüphe kipliği olarak, soru zamiri, sıfatı ve edatları ile *acaba*, *herhalde*, *galiba* gibi sözler kullanılmaktadır. Daha sıklıkla ise ek ve sözlerden oluşan çoklu yapılardan yararlanılmaktadır.

Dış kapı aralık kalmış. Evde biri mi var acaba? sözcesinde ilk etapta evde birinin var olup olmadığından duyulan şüphe dile getirilmektedir. Kapısının aralık olması hem korku duyulan hem de hayret edilen bir durumdur. Bunun yanı sıra evde birinin varlığı kesin olarak bilinmediği için de olası bir duruma işaret edilmektedir. Sözcede yer alan soru edatı *mi* ve *acaba* kipliği, şüphe anlamının verilmesini sağlayan öğelerdir. Özellikle *acaba* kipliği ile edilen şüphenin derecesi artmaktadır.

Örnekte geçen dış kapının aralık kalması, konuşurun duyduğu şüphenin kaynağıdır. Kapının aralık kalması muhtemelen evde birinin olduğunun kanıtıdır. Konuşur bu duruma şüpheyile yaklaşarak hem olası bir duruma hem de şüphelendiği bir konuya dikkat çekmek istemektedir.

3.4.1. Eski Uygur Türkçesinde Olasılık Kipliğinin Şüphe Kipliği İle İlişkisi

Olasılık ve şüphe anlamının iç içe geçtiği bu iki anlam alanı, birbirine hizmet etmektedir. Eski Uygur Türkçesinde de olasılık kipliklerinin şüphe bildirdiği örnekler mevcuttur.

(I) ötrü titsisi bahşısıñ inçe tip ötünti. tenri bahşı özlüg ölürmeknin ayıg tüşin. ikinti azunta okmu teginür. azu bu azunta yimemü teginmeki bar bahşısı inçe tip tidi. amarılarının bu közünür azunta yime teginmekleri bar. timin ök titsisi inçe tip ötünti. bahşıya özlüg ölürmekniñ közünür azunta ayıg tüsiñe kim tegdi, **erki** (UÜH, DBH: 25; s. 32). ‘Öğrenci öğretmenine şu ricada bulundu: “Ulu mürebbi, can almanın feci akıbetine mutlak ikinci (=başka) bir hayatta mı uğranılır? Yoksa bu hayatta dahi uğranıldığı vaki mi?” Öğretmen şöyle dedi: “Bazılarının bu görünür hayatta dahi uğradıkları vakidir.” Hemen öğrencisi şöyle deyip ricada bulundu: “Ey öğretmen, can almanın bu hayatta feci akıbetine kim uğradı, acaba?”’

Olasılık türlerinden öznel olasılık kategorisi altında verilen bu sözce, aynı zamanda şüphe kipliğine de örnek teşkil etmektedir. Öğretmeniyle konuşan bir öğrencinin sormuş olduğu *bahşıya özlüg ölürmekniñ közünür azunta ayıg tüsiñe kim tegdi, erki* ‘Ey öğretmen, can almanın bu hayatta feci akıbetine kim uğradı, acaba?’ sorusu şüpheyle karışık olası bir duruma da atıfta bulunmaktadır. Şüphenin belirtilmesinde başrolü alan yapı ise *erki* kipliğidir. Bir belirsizliğin olduğu bu sözcede bilinmeyenden kaynaklı bir şüphe durumu söz konusudur ve *erki* kipliği bahsi geçen bu şüphenin en iyi şekilde dışa vurumuna yardımcı olmaktadır. Can almanın feci akıbetine kimin uğrayıp uğramadığı net olmayan bir durum olması sebebiyle şüpheyle yaklaşılacak bir konudur.

4. OLASILIK KIPLİĞİNİN BAĞLAMSAK YAN ANLAMLARI

Olasılık kipliklerinin yer aldığı ifadelerde kullanılan kiplikler sadece olası bir duruma işaret etmezler; aynı zamanda endişe, korku, kızgınlık/öfke, umut, pişmanlık, üzüntü, çaresizlik, meydan okuma, nasihat verme gibi anlamlar da verirler. Temelde olasılık anlamı bulunmasının yanında bahsi geçen yan anlamlar da bağlamla ilgilidir ve söylemin diğer unsurlarıyla birlikte ortaya çıkmaktadır (Kılıç, 2005: 120).

Eski Uygur Türkçesinde olasılıktan ve olasılığın alt anlamlarından (tahminî, yetenek, öznel ve izin) başka, sayıca fazla olmasa bile yan anlamlara sahip örnekler rastlanmaktadır. Aşağıda bu örnekler, yan anlamları da kapsayacak şekilde açıklanmaya çalışılacaktır.

4.1. Olasılık ve Endişe

Olasılık kiplikleri bağlamdan çıkarılabilecek olan endişe edilen bir duruma da işaret etmektedir. Bu durum çeşitli ünlemlerle yapılabildiği gibi sözcede yer alan unsurlarda da kendini hissettirmektedir. Olasılık kiplikleri, endişe edilen, akıbeti belli olmayan durumlarda da kullanılabilir.

Elde edilen bilgiler, olay veya durumun sonucu hakkında kesin bir yargıda bulunmaya yeterli olmuyorsa veya içinde bulunulan durum konuşurda kaygı seviyesini artırıcı düzeydeyse; o halde olasılık işaretleyicileri endişe duygusunu verebilirler.

*(I) Ötrü lö kanılar kalıtı elitti taluy ögüzke kızıdına tegürdi
kalıtı anta tegdükte inisi birle kawıştı ekki kadaş esen tükel*

*kawışıp öpişti kuçuştı ıglaştı ötrü sıktaştılar yena ögürdiler
sewintiler ötrü tegin inçe tep ayıttı amrak kadaşım eşing tuşung
bizing beş yüz eren **kança** bardı esen tegdi **mü** (İKPÖ: LII; s.
36). ‘Sonra, ejderhalar (prensi) (havaya) kaldırarak götürdüler.
Okyanus ırmağına, sınırlarına, ulaştırdılar. Oraya vardığı
zaman, küçük kardeşiyle buluştu. İki kardeş sağ salim
birbirlerine kavuşup öpüştüler, kucaklaştılar, ağlaştılar,
hıçkırdılar; sonra da neşelendiler, sevindiler. Daha sonra, prens
şöyle sordu: “Sevgili kardeşim; eşin dostun ve bizim beş yüz
adamımız nereye gittiler? Sağ dönebildiler mi?”*

Tehlikelerle dolu bir yolculuğa çıkan iyi ve kötü prens yolculukları esnasında eşleri, dostları ve beş yüz adamları refakat etmektedir. Türlü belâlarla mücadele ettiklerinden adamlarının akıbetini sorgulayan, merak eden iyi düşünceli prens, bu endişesini kardeşine söyler. Nerede oldukları ve sağ salim ulaşıp ulaşmadıkları hakkında herhangi bir bilgisi olmayan prens, olası bir duruma da dikkat çekmektedir. Sağ dönüp dönmedikleri kesin olmadığı için onlar adına endişelenmektedir. Bu duyguyu veren işaretleyiciler ise soru zamiri *kança* ve soru edatı *mu*’dur.

4.2. Olasılık ve Korkuyla Karışık Endişe

Olası durumlarda endişeden farklı, durumun ciddiyetine ve sonuçlarına bağlı olarak korku da hissedilebilmektedir. Eski Uygur Türkçesinde bu duygu daha çok soru kelimeleri ile aktarılmaya çalışılmıştır.

*(I) kaltı ol ödün agıçı uluğı kanka inçe ötünti tengrim aglık
bolkalır agı barım alkınsar uwatsar yazukka tüşe teginmegey
ertimiz tengrim yeme kangı kan inçe tep yarlıgkadı kang*

*kazgansar oğlu üçün temez mü köngülüg berzün könglin bertmengler ötürü küninge tıdıgsız berdi ol döün inançları buyrukları eşidip kanka inçe tep ötüntiler tengrim elig törüg agı barım tutar agı barım alkınsar el törü **neçük** tutar biz **tengrim*** (İKPÖ VII; s. 14). ‘O zaman, hazine başkanı, hana şöyle arz etti: “Haşmetlim, hazine kurumak üzere. Eğer, zenginlikler ve varlıklar bitiyorsa, ufalıyorsa, hataya düşmeyiz, Hünkârım.” Bunun üzerine (prens) babası han şöyle buyurdu: “Eğer baba kazanırsa oğlu içindir, denemez mi? (Oğlunun) arzusunu yerine getirsin (denmez mi?) Onun gönlünü kırmayın!” Bu durumda prens günlerce engel görmeden verdi. O zaman sadık dostları, bakanları, bunu işitince, hana şöyle arz ettiler: “Haşmetlim, Devleti ve onun kurumlarını, varlık ve zenginlik ayakta tutar. Varlık ve zenginlik tükenirse, Devleti ve kurumlarını nasıl sürdürebiliriz, Haşmetlim?”’

Ülkesindeki insanlara yardım etmek isteyen İyi Düşünceli Prens, yoksulları bu durumdan kurtarmak ve dertlerine derman olmak umuduyla Benares ülkesinin hanı olan babasından para ister. Babası bu isteğini severek yerine getirmeye razıdır; ancak kralın yardımcıları ve bakanlar onu uyarır ve bu durumun hazinedeki paranın bitmesine sebep olabileceği olasılığına karşılık bilgi verirler. Ülkenin varlığı tükendiği anda devletin devamı konusunda duydukları endişe ve korkuyu krala anlatırlar. Kralın hazineyi açması durumunda karşılaşılabilecekleri olasılıklardan hareketle *el törü neçük tutar biz tengrim* sözcesini kurarlar. Bu endişe ve korkunun dışı vurumunda kullanılan dil bilgisi işaretleyicisi, özellikle *neçük* soru zarfıdır; fakat bu işaretleyiciyi destekler nitelikte *tengrim* hitabı da hem kaygının derecesini hem de duydukları saygıyı belirtmektedir. Ayrıca, *tengrim* nidası, prensin babasının kral olmasından kaynaklı olarak devlet bakanlarının uyarıda bulunurken saygı sınırını aşmamak adına tercih ettikleri bir yapıdır.

4.3. Olasılık ve Kızgınlık/Öfke

Olasılık anlamı taşıyan söylemlerde konuşur, kızgınlığını, öfkesini aynı sözce içerisinde verebilir. Aynı işaretleyicilerle verilebileceği gibi bu duygu; ifadede yer alan diğer unsurlarla da verilebilir. Bir sözce pek çok anlama sahip olabileceğinden, farklı yorumlar taşıyabilir. Bu da bahsi geçen sözcenin yan anlam kazanmasından kaynaklanmaktadır. Eski Uygur Türkçesi metinlerinden kimilerinde olası bir durumdan bahseden bir sözce aynı zamanda kızgınlık/öfke de belirtebilmektedir.

*(I) ötrü edgü ögli tegin yokkaru turdı tengrisi ünteyü yol ayu berdi bodunka tegdi tirig oztum keltüküm bu tep ötünti ol ödün kangı kan bu saw eşidip kök tengri tapa ulıdı sıktadı yüksek ediz orunluktın kodı öz kamıştı ögsiredi taltı ölüg teg kamulı tüşti ür keç timin öglenti ötrü ol ödün baranas uluş bodunı alku busantı ıgladılar ol ödün kangı kan ayıg kılınçlıg ak oğlın inçe tep sezinti amrak oglum **ölti erser** munung yüzün **yeme körmeyin** oglum sawı edgü yawlak belgürginçe kınlıkta yatzun tep yarlıg boltı* (İKPÖ: LX; s. 40). ‘O zaman İyi Düşünceli Prens ayağa kalktı. Meleği, bağırarak yol gösteriyordu; (böylece) insanlara ulaştı. ... sağ kurtuldum ve işte böyle geldim” diye arz etti. O zaman, babası han, bu sözleri işitince, gökyüzüne doğru feryat ederek, inleyip sızladı. Yüksek ve değerli tahtından kendini aşağı attı; bilincini yitirdi, bayıldı, ölü gibi boylu boyunca yere düştü. Çok uzun süre sonra, o zaman kendine geldi. Sonra aynı anda Benares halkının hepsi üzüldüler ve ağladılar. O zaman babası han, kötü eylemli oğlundan şöyle kuşkulandı: “Eğer sevgili oğlum öldü ise, ben artık bunun yüzünü görmeyeyim!”

“(Sevgili) oğlumun iyi ya da kötü haberi gelene kadar, (bu ikinci) oğlum hapiste yatsın” diye emretti.

İyi Düşünceli oğlunun sağlığından endişe eden Benares ülkesinin hanı, bu durumdan sorumlu tuttuğu Kötü Düşünceli oğluna o kadar kızar ki İyi Düşünceli Prensten iyi ya da kötü bir haber gelene kadar hapiste kalmasını emreder. Sevgili oğlunun ölmesi olasılığına karşılık Kötü Düşünceli oğlunun yüzünü bile görmek istemeyecek kadar ona öfke beslemektedir. Şart kip eki (*er*ser) ile verilen olasılık anlamının yanı sıra *körmeyin* sözü ile duyulan öfke belirgin hale getirilmiştir.

4.4. Olasılık ve Umutsuzluk/Çaresizlik

Olasılık ifade eden sözcelerde umutsuzluğun dile getirildiği yapılar da görülebilmektedir. Umutsuzluk/çaresizlik belirten bir sözcce aynı zamanda bünyesinde olasılık anlamı da taşıyabilir.

(I) *yetting kün tang adınçıy erdini yençü kemike tükegüçe urup tegin inçe tep yarlıgkadı amtı men bu erdini birle barsar men kamağ tınlıglarka artuk asıg **tusu kılı umagay men** sizler barınglar men bu muntuda yegrek çintemeni erdini algalı barayın kim kayu tınlıglarka tüzü tüketi asıg tusu gılu usar men* (İKPÖ: XXXIV; s. 27). ‘Yedinci gün az rastlanır ve seçme inci ve mücevherleri gemiye yeterince yükledikleri zaman, Prens şöyle buyurdu: “Şimdi ben bu mücevherlerle birlikte gidersem, bütün canlılara fazla yarar sağlayamam. Siz gidin. Ben burada, en üstün çintamani mücevherini almaya gideyim; çünkü hangisi olursa olsun canlıların hepsine yarar sağlayabilmek istiyorum.”’

Ülkesindeki insanlara faydalı olacağına inandığı mücevherleri bulan İyi Düşünceli Prens, bununla yetinmeyerek en üstün olan Çintameni mücevherini aramaya gider. Elde ettiği mücevherlerle halkına yarar sağlayamayacağı konusunda umutsuzluğa düşer. Metinde prens, içinde bulunduğu umutsuzluğu *tusu umagay men* ‘yarar sağlayamam’ sözüyle belirtmektedir. Yeterlilik fiili hem yeterlilik olasılığının hem de umutsuzluk duygusunun verilmesinde kullanılan bir işaretleyici olmuştur.

(II) *Semiz at agzı katıg boltı. İdisi umaz tir. Ança bilingler: Yablak ol* (IB: 65. mad; s. 26). ‘Semiz atın ağzı sertleşti. Sahibi (onu iyileştirmek için hiçbir şey) yapamıyor, der. Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür.’

Çeşitli falların yorumlarının yer aldığı *İrk Bitig*’de, semiz bir atın ağzının sertleşmesi ve sahibinin de onu iyileştirmek için hiçbir şey yapamamasının ne anlama geldiğinden bahsedilmektedir. Atın sahibi çaresizlik içindedir ve atını iyileştirme konusunda elinden bir şey gelmemektedir. At sahibinin içine düştüğü çaresizliği anlatan, *idisi umaz* ‘sahibi (onu iyileştirmek için hiçbir şey) yapamıyor’ sözcesinde geçen *umak* yeterlilik fiili ve olasılık kipliğidir.

4.5. Olasılık ve Pişmanlık

Olasılık kipliklerinin yer aldığı sözcelerde anlam sadece olasılıkla sınırlı kalmayabilir. Aşağıdaki örneklerde olduğu gibi kişinin yapmış olduğu her hangi bir şeyden duyduğu pişmanlık da söz konusu olabilmektedir.

(I) *azo mung üçün azo puşi birgeli kzıganıp yiti türlüğ puşi nomka töketi birü umadımız erser tengrigerü pardaçı boşuntaçı biş tengri yarukın evke barka badımız erser.. anıg kılınçlıg kişike yavlak tınlıgka turalıgka birdimiz erser.. töktümüz*

saçtımız erser tengri yarukın yavlak yirgerü ıdtımız erser.. tengrim amtı yazukda boşunu ötünür biz Manastar hırza.. (H: 230; s. 41). ‘Ya akılsızlığımızdan yahut zekat vermek hususunda hasislik edip yedi türlü zekatı şeriata tevfiikan mükemmelen vermeye muktedir olamadık ise; tanrıya yalvaracak affedilecek Beşiz tanrı nurunu eve barka bağladık ise; (yahut) kötü amelli kimseye, yaman canlıya (hayvanlara), mahluklara, verdik ise; (yahut) döktük saçtık ise; tanrı nurunu yaman yere (Cehennem’e) sevkettik ise; tanrım, şimdi gūnahtan fariğ olarak dua ederiz, Manastar hırza!”

Uzunca bir tövbe duası olan *Huastuanıff*’te yer alan sözceler yapılan veya yapıldığı varsayılan, bu olasılığa karşılık duyulan pişmanlığı anlatan sözcelerdir. Eserde kullanılan şart kip eki olasılık ifade etmektedir. Bahsedilen günahlar işlenmiş ya da işlenmemiş olabilir. Böyle bir durumda günahların affedilmesi için tanrıya yalvarılmaktadır. Hem pişmanlık hem de olası bir durumu anlatan sözcede şart kip eki ile olasılık anlamı verilirken; *tengrim, boşunu ötünür biz* sözleriyle de pişmanlık dile getirilmiştir.

4.6. Olasılık ve Nasihat

Karşıdakine yol göstermek, tavsiyelerde bulunmak, iyiyi bulmasını sağlamak amacıyla daha önceki tecrübelerden hareketle olası bir durum halinde ne yapılması gerektiği anlatılmaya çalışılmaktadır. Karşıdakinin iyiliği düşünülerek yapılan bu hareketle, iyi sonuçlar elde edilmesi amaçlanmaktadır.

(I) ürük uzatı todmış kanmış bolunglar -garu yorisar yarlıkançuçı köngülüngüz üze öngtün yoritguçı bolunglar. birök

sizler mening ötimin erigimin tutsarsızlar. kop ödün manga yakın bolmış bolgaysızlar (UÜH-MTH: 39; s. 70). ‘Daima doymuş kanmış olun -e doğru yürüse, affedici gönlünüz ile önden yürüdücü olun. Bırak ki sizler benim öğüdümü tutarsanız, her zaman bana yakın olmuş olacaksınız.’

Mukaddes Tavşan Hikâyesi’nde, ülkesindeki canlılara yardım etmeyi amaçlayan tavşan onlara her konuda çeşitli öğütler verir. Bu öğütlerden biri de örnekte yer alan merhametli gönüllü olmak ve tavşanın nasihatlerini tutmaktır. Tavşan, her türlü canlıyı merhametli gönüllü olmakla girilecek olan yanlış yoldan uzaklaştırabileceğine inanmaktadır. Sözcede, şart kip ekiyle hem olası bir durum (nasihatlerinin yerine getirilmesi ve merhametli gönüllü olmak) aktarılırken; aynı sözce içinde nasihat de verilmektedir.

SONUÇ

Eski Uygur Türkçesinde Olasılık Kipliği isimli çalışmamızda elde edilen sonuçlar genel olarak şu şekilde sıralanabilir:

1. *Kiplikler*, fiil çekim kategorilerinden biri olan kipin sözcüğe kattığı anlam üzerinde kesinlik, zorunluluk, yeterlilik, çıkarım, şüphe, tahmin, istek, olasılık vs. şeklinde değişikliğe neden olmaktadır. Konuşurun tutumu ve düşüncesini yansıtan bu dil bilgisi kategorisi bağlamla doğrudan ilgilidir.

2. Ek, söz, ek+sözden meydana gelen kiplikler, genel olarak ikiye ayrılmaktadır: *önerme kipliği* (propositional modality) ve *olay kipliği* (event modality). *Önerme kipliği*; *bilgi kipliği* (epistemic modality) ve *delile dayalı kiplik* (evidential modality) olmak üzere iki kategoride incelenmektedir. *Olasılık kipliği* ise (possibility modality) *bilgi kipliğinin* alt kategorilerinden biridir.

3. Konuşur, bir olay veya durumda mevcut olan belirsizliği, kesin olmama durumunu aktarırken; şüphesini, tahminini ya da çıkarımını dile getirirken kısacası olası durumlara dikkat çekmek isterken bazı kiplik yapı ve sözlerden yararlanır. Bunlar da kiplik kategorilerinden *olasılık kipliği* işaretleyicileridir.

4. *Olasılık kiplikleri*; *konuşur tarafından üretilen olasılık kipliği*, *öznel olasılık kipliği* ve *nesnel olasılık kipliği* olarak üçe ayrılmaktadır. *Konuşur tarafından üretilen olasılık kipliği* de *müsadekâr olasılık kipliği* ve *tahminî olasılık kipliği* şeklinde iki alt kategoride incelenmektedir.

5. Eski Uygur Türkçesinde *olasılık kipliği* işaretleyicilerinin tespit edilmesi için sekiz eser belirlenmiştir. Eski Uygur Türkçesi ile yazılmış bu metinler, *olasılık kipliği* türlerinden *tahminî olasılık kipliği*, *öznel olasılık kipliği* ve *nesnel olasılık kipliğine* örnek vermekte; *konuşur tarafından üretilen olasılık kipliği* türlerinden *müsadekâr olasılık kipliğine* örnek vermemektedir.

Örnek verdiği üç *olasılık kipliği* türünden ise en çok *tahminî olasılık kipliği* ile *öznel olasılık kipliği* işaretleyicilerine rastlanmaktadır.

6. Eski Uygur Türkçesinde olasılık kipliği işaretleyicileri hem eklerden hem sözlerden hem de ek+sözlerden oluşmaktadır. Bunlar kullanım sıklığına göre şu şekildedir: *-sAr, birök ... erser, umak, bolgu kergek, -gAy, -gAll, erinç, erki, tip, azu/azu yme, -gU/-gUIUk, ml.*

7. Eski Uygur Türkçesinde *olasılık kiplikleri*, kiplik kategorilerinden *çıkarım kipliği* (assumptive modality), *yetenek kipliği* (abilitive modality), *duyusal kiplik* (sensory modality) ve *şüphe kipliği* (speculative modality) kategorileri ile anlamsal olarak bağlantılıdır. Olasılık kiplikleri, olasılık anlamının yanı sıra bahsedilen dört kiplik kategorisinin anlam alanına da 2. veya 3. derecede girmektedir.

8. Eski Uygur Türkçesinde *olasılık kipliği* işaretleyicileri, olasılık anlamından başka endişe, korkuyla karışık endişe, kızgınlık/öfke, umutsuzluk/çaresizlik, pişmanlık ve nasihat anlamlarına da işaret etmektedir.

KAYNAKÇA

AKARSU, Bedia; **Felsefe Terimleri Sözlüğü**, TDK Yayınları, Ankara, 1975.

AKERSON, Fatma; “Türkçede Yükleme, Görünüş, Zaman ve Kip”, **İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi VIII. Dilbilim Kurultayı Bildiriler Kitabı**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1994.

AKSAN, Doğan; **Anlambilim: Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi**, Engin Yayınevi, Ankara, 1999.

_____; **Her Yönüyle Dil**, TDK, Ankara, 1995.

ATABAY, N. vd., **Sözcük Türleri**, Ed. AKSAN, Doğan, TDK Yayınları, Ankara, 1983.

BANGUOĞLU, Tahsin; **Türkçenin Grameri**, TDK, Ankara, 2007.

BELYAEVA-STANDEN, Yelena; “The Functional–Pragmatic Field of Possibility In Russian: Meaning and Structure”, **Language Sciences** 25, USA, 2002, pp. 239-262.

BUTLER, Jonny; “A Minimalist Treatment of Modality”, **Lingua** 113, UK, 2003, pp. 967-996.

BYBEE, Joan; FLEİSCHMAN, Suzanne, **Modality in Grammar and Discourse**, John Benjamins Publishing Company, USA, 1995.

BYBEE, Joan, PERKINS, Revere, PAPLIUCA, William; **The Evolution of Grammar: Tense, Aspect and Modality In The Languages of The World**, The University Of Chicago Press, 1994.

CAFEROĞLU, Ahmet; **Türk Dili Tarihi**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2001.

ÇAĞATAY, Saadet; “Türkçede ki<erki”, **TDAY Belleten**, TDK Yayınları, Ankara, 1963, s. 245-250.

ÇAKIR, Abdulvahit; “Türkçede Kiplik”, **Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, cilt 8, sayı 3, Ankara, 1992, s. 383-392.

DELİCE, İbrahim; “Yüklem Olarak Türkçede Fiil”, **C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi**, cilt 26, sayı 2, Sivas, 2002, s. 185-212.

DEMİR ASLAN, Sema; **Türkçede İsteme Kipliği: Semantik-Pragmatik Bir İnceleme**, Grafiker Yayınları, Ankara, 2008.

DEMİR, Necati; “Türkçede Gereklik Kipleri ve İşlevdeşleri”, **TDAY-Belleten**, TDK Yayınları, Ankara, 2003, s. 11-12.

DOĞAN, Gürkan; “Söylemin Yorumlanması”, **Söylem Üzerine**, yay. hz. Ahmet Kocaman, ODTÜ Yayınları, Ankara, 2003.

EDİSKUN, H.; **Türk Dil bilgisi: Sesbilgisi-Biçimbilgisi-Cümlebilgisi**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2007.

EKER, Süer; **Çağdaş Türk Dili**, Grafiker Yayınları, Ankara, 2003.

ERCİLASUN, Ahmet Bican; **Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004.

ERDAL, Marcel; **A Grammar of Old Turkic**, 3. Edition, Netherlands, 2004.

ERGİN, Muharrem; **Türk Dil Bilgisi**, Bayrak Yayınları, İstanbul, 1998.

GABAIN, A. Von; **Eski Türkçenin Grameri**, çev. Mehmet Akalın, TDK, Ankara, 2007.

GENCAN, Tahir Nejat; **Dilbilgisi**, Ayraç Yayınları, Ankara, 2001.

GÖKSEL, Aslı; KERSLAKE, Celia; **Turkish: A Comprehensive Grammar**, London and Newyork, 2005.

GÜNAY, Doğan; “Göstergebilimsel Çözümlemede Kiplikler Kuramı ve Özne: Eylemi Gerçekleştirici Öznenin Kimliği ve Gücü”, **Dil Dergisi**, sayı 99, Ankara, 2001, s. 27-53.

HAAN, Ferdinand de; “Typological Approaches to Modality”, **The Expression of Modality**, Ed. William Framley, Berlin, 2006.

HACİÖMEROĞLU, Mine Sultan; **Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğrenenler İçin Kiplik Öğretimi Üzerine Materyal Geliştirme**, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2007.

HOYE, Leo Francis; “You may think that; I couldn’t possibly comment!” Modality studies: Contemporary research and future directions. Part I”, **Journal of Pragmatic 37**, China, 2005, pp. 1481-1506

KARABAĞ, İmran; “Türkçede Kip ve Kiplik Olgusu”, **Türk Dili**, sayı 585, Ankara, 2000-2, s. 275-278.

KILIÇ, Filiz; **Kırgız Türkçesinde Bilgi Kipliği: Delile Dayananların Diğer Bilgi Kiplikleriyle İlişkisi**, Ankara: Ankara Üniversitesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 2004.

KOCAMAN, Ahmet; OSAM, Necdet; **Uygulamalı Dilbilim-Yabancı Dil Öğretimi Terimleri Sözlüğü**, Hitit Basımevi, Ankara, 2000.

KORKMAZ, Zeynep; “Türkiye Türkçesinde İktidar ve İmkân Gösteren Yardımcı Fiiller ve Gelişmeleri”, **TDAY Belleten**, TDK Yayınları, Ankara, 1959, s. 107-124.

_____; “Türkçede *ok/ok* Kuvvetlendirme (İntensivum) Edatı Üzerine”, **TDAY Belleten**, TDK Yayınları, Ankara, 1961, s. 13-29.

_____; **Gramer Terimleri Sözlüğü**, TDK Yayınları, Ankara, 2007a.

_____; **Türkiye Türkçesi Grameri**, TDK yayınları, Ankara, 2007b.

LEWIS, G. L.; **Turkish Grammar**, Oxford University Press, London, 1967.

LYONS, John; **Linguistic Semantics**, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.

MARCISZEWSKI, Witold; **Dictionary of Logic As Applied In The Study of Language: Concepts/Metods/Theories**, Martinus Nijhoss Press, The Hague, 1981.

NARROG, Heiko; “On Defining Modality Again”, **Language Sciences 27**, Japan, 2005, pp. 165-192.

ÖZ ÖZCAN, Aynur; “Özbek ve Türkiye Türkçesinde Olasılık-Tahmin Bildiren Modal Sözler”, **V. Uluslar arası Türk Dil Kurultayı Bildiriler Kitabı**, Ankara, 2004.

ÖZCAN, Mehmet; “Anlatılarda Kullanılan Zaman Görünüş Kiplik Yapılarının Kullanımındaki Gelişimsel Farklar”, **Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, sayı 32, Ankara, 2007, s. 221-231.

PAPAFRAGOU, Anna; “Epistemic Modality and Truth Conditions”, **Lingua 116**, USA, 2006, pp. 1688-1702.

PALMER, Frank Robert; **Mood and Modality**, Cambridge University Press, Cambridge, 2001.

UZUN, N. Engin; “Dil bilgisinin Temel Kavramları”, **Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi-39**, İstanbul, 2004.

VARDAR, Berke; **Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü**, Multilingual Yayınları, İstanbul, 2002.

ZEYREK, Deniz; “Söylem ve Toplum”, **Söylem Üzerine**, yay. hz. Ahmet Kocaman, ODTÜ Yayınları, Ankara, 2003.

TARANAN ESERLERİN KAYNAKÇASI

- İyi ve Kötü Prens Öyküsü HAMILTON, J. R.; **İyi ve Kötü Prens Öyküsü**, çev. Vedat Köken, TDK Yayınları, Ankara, 1998.
- İrk Bitig TEKİN, Talat; **İrk Bitig: Eski Uygurca Fal Kitabı**, Öncü Kitabevi, Ankara, 2004.
- Huastuanift LE COQ, A. von; **Huastuanift**, çev. S. Himran, Ulusal Matbaa, Ankara, 1941.
- Kuanşi İm Puser TEKİN, Şinasi; **Kuanşi İm Puser (Ses İşiten İlah)**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1960.
- Çaştani Bey Hikâyesi MULLER, F. W. K., GABAIN, A. von; **Çaştani Bey Hikâyesi**, çev. S. Himran, Bürhaneddin Erenler Basımevi, İstanbul, 1945.
- Üç İtigsizler BARUTÇU ÖZÖNDER, Sema; **Üç İtigsizler**, TDK Yayınları, Ankara, 1998.
- Küentso Biyografisi TEZCAN, Semih; **Küentso Biyografisi: X. Bölüm**, Ankara Yayınları, Ankara, 1975.

Uygurca Üç Hikâye

MULLER, F. W. K., GABAIN, A. von;
**Uygurca Üç Hikâye: Maymunlar Beyi
Hikâyesi, Dantapali Bey Hikâyesi,
Mukaddes Tavşan Hikâyesi**, çev. S.
Himran, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul,
1946.

KAVRAMLAR SÖZLÜĞÜ

- bağlam:** Bir dil birimini çevreleyen, ondan önce veya sonra gelen, birçok durumda söz konusu birimi etkileyen, onun anlamını değerini belirleyen birim ya da birimler bütünü (Vardar, 2002).
- bildirişim:** Konuşur ile dinleyici arasındaki bilgi alışverişi; karşılıklı bilgi aktarımı; bildirim eyleminin çift yönlü görünümü (Vardar, 2002).
- bilgi kipliği (*epistemic modality*):** Konuşurun söylediklerini kendi bilgisi, inancı veya tahminleri çerçevesinde doğru, kesin, olası ya da çıkarsama ile elde edilmiş veya delile dayalı bilgi olarak algıladığını belirten kiplik kategorisi (Kılıç, 2004).
- çıkarım kipliği (*deductive modality*):** Konuşurun yeni bir durum karşısında sahip olduğu bilgi ve deneyimlerden hareketle tahminde bulunurken yararlandığı kiplik türü. Bilgi kipliğinin bir alt kategorisi (Kılıç, 2004).
- delile dayalı kiplik (*evidential modality*):** Bilgi kipliğinin bir alt türü. Konuşucunun, bilgisinin kaynağı hakkında sahip olduğu delillere işaret eden kiplik türü (Kılıç, 2004).
- dizge:** Öğeleri ya da bölümleri çeşitli ilkeler uyarınca birbirine bağlı düzenli bütün, yapı (Vardar, 2002).

görünüş (*aspect*): Eylemin anlattığı iş, oluş, edim vb.ni konuşucunun nasıl gördüğünü belirten dil bilgisi ulamı. Zaman ulamından ayrılan görünüş, fiilin bitmişliği, bitmemişliği, başlangıcı, gelişimi, sonucu, yinelenişi, vb. bakımından ele alındığını vurgular (Vardar, 2002).

iletişim: bk. **bildirişim**

işaretleyici: Anlam, görünüş, zaman vb. kategorileri kodlayarak dil bilgisel düzlemde ifade edilmelerini sağlayan morfolojik, sözlüksel, söz dizimsel vb. dil araçları (Demir, 2008).

izin-yükümlülük kipliği (*deontic modality*): Bir zorunluluk kavramı çevresinde çeşitlenen anlamları ifade eden kiplik (Kılıç, 2004).

kip (*mood*): Fiil kök veya gövdesinin gösterdiği oluş ve kılışın zaman ve şahıs kavramlarına bağlı olarak ne şekilde yapıldığını veya olduğunu gösteren dil bilgisi kategorisi (Korkmaz, 2007a).

kiplik (*modality*): Konuşurun bir olay veya durum karşısındaki tavrını yansıtmaya; sözcesindeki zorunluluğu, kesinliği, olasılığı, isteği, yeterliliği vb.ni belirtmesine yardımcı olan ek veya sözlerden meydana gelen dil bilgisi kategorisi.

konuşur tarafından üretilen olasılık kipliği: Olasılık kipliği türlerinden biri konuşur tarafından üretilen olasılık. Konuşur, karşısındakine bir durumla ilgili izin verirken veya bir tahminde bulunurken bu olasılık ifadesinden yararlanır.

konuşur: Dilsel bildiriği oluşturarak dinleyiciye yönelten kişi, konuşan birey (Vardar, 2002).

müşadekâr olasılık kipliği: Konuşurun karşısındakine verdiği izni anlatan olasılık kipliği kategorisi. Hem izin hem de olasılık anlamını bünyesinde barındırmaktadır.

nesnel olasılık kipliği: Nesnel olasılık denilen olasılık kipliği türü, insanın bir şeyi yapabilme yeteneğinin ifadesinde kullanılan olasılık kipliği kategorisi.

olasılık : Bir şeyin olabilmesi durumu, olabilirlik, ihtimal (GTS, 2005).

olasılık kipliği (*possibility modality*): Konuşurun kesinliğinden emin olmadığı, tahmin yürüttüğü veya varsayımda bulunduğu, olası durumlara işaret eden kiplik kategorisi.

olay kipliği (*event modality*): Gerçekleşmemiş, meydana gelmemiş, sadece muhtemel olan olaylara işaret eden kiplik kategorisi (Palmer, 2001).

önerme kipliği (*propositional modality*): Konuşurun, önermenin doğruluğu ve gerçeklik değeri karşısında takındığı tavır (Palmer, 2001).

öznel olasılık kipliği: Konuşurun bir olay ya da durumla ilgili sadece tahminini değil; aynı zamanda çıkarımını, şüphesini yansıtan; emin olmama durumunu anlatan olasılık kipliği kategorisi.

söylem: Dilin sözlü ya da yazılı gerçekleşmesi, konuşan bireyin kullanımı (Vardar, 2002).

sözce: Bir konuşurun ürettiği, iki susku arasında konuşurun ürettiği söz zinciri parçası; sözceleme edimiyle ortaya çıkan söylem (Vardar, 2002).

tahminî olasılık kipliği: Konuşurun bir olay ya da durumla ilgili tahminini yansıtan olasılık kipliği kategorisi.

tarz: Yüklemin bildirdiği zamanı görülen geçmişe, duyulan geçmişe ve dilek-şart kipine aktararak elde edilen birleşik fiil kipi (Korkmaz, 2007a).

toplum dilbilim: Toplumsal dil türleri, bireylerin farklı toplumsal bağlamlarda farklı konuşma biçimlerini tercih etme nedenleri ve buna bağlı toplumsal anlamlar; toplumsal ağ, cinsiyet, eğitim, yaş, toplumsal statü vb. unsurların dil kullanımı üzerindeki etkileri vb. konuları araştıran dilbilim disiplini (Demir, 2008).

toplumbilim (sosyoloji): İnsan topluluklarının kökenlerini, yapı ve görev bakımından gelişmelerini, özelliklerini ve sorunlarını inceleyen bilim (GTS, 2005).

varsayım kipliği (assumptive modality): Varsayımları belirten bilgi kipliğinin bir alt kategorisi.

yetenek kipliği (abilitive modality): Konuşurun veya sözü eline kişinin bir konudaki yeterliliği anlatan kiplik kategorisi.

ÖZET

HİRİK, Seçil. Eski Uygur Türkçesinde Olasılık Kipliği, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2010.

Bir dilin konuşurları duygu, düşünce ve tavırlarını söz dizimi içinde belli işaretleyicilerle aktarırlar. Konuşurun istek, kesinlik, zorunluluk, tahmin, şüphe, çıkarım olasılık vb. pek çok anlamı aktarırken yararlandığı bu dil bilgisi işaretleyicilerine kiplik (*modality*) adı verilmektedir. Kipin anlamında değişiklik meydana getirebilen ve sözcenin anlamına netlik kazandıran kipliğin alt kategorilerinden birisi de olasılık kipliğidir. Olasılık kipliği; şüphe, tahmin, varsayım, olasılık, kesin olmama durumunu gösteren kiplik kategorisidir.

Türkçenin tarihî lehçelerinden Eski Uygur Türkçesinde üç alt kategoride incelenen olasılık kiplikleri, tahminî, öznel ve nesnel olasılık kipliği türlerinde örnekler vermektedir. Eski Uygur Türkçesinde olasılık kiplikleri sayı bakımından azımsanmayacak ölçüdedir. –sA, –gAy, *birök...erser*, *bolgu kergek* gibi olasılık kipliği işaretleyicilerinin kullanıldığı Eski Uygur Türkçesinde olasılık anlamının daha çok bağlamdan beslendiğini söylemek mümkündür.

Anahtar Kelimeler:

1. Kiplik
2. Önerme Kipliği
3. Olasılık Kipliği
4. Eski Uygur Türkçesi
5. Anlambilim

ABSTRACT

HİRİK, Seçil. Possibility Modality in Uyghur Turkish, Master Thesis, Ankara, 2010.

Speakers of a language convey their feelings, ideas and manners in syntax by using specific markers. These grammatical markers that are used by speaker to convey meanings such as wish, obligation, prediction, doubt, inference, probability and so on are called modality. Possibility modality is one of the subcategories of modality that can modify the meaning of a modal and make the meaning of a sentence to gain clarity. Possibility modality includes the states of doubt, prediction, assumption, possibility and uncertainty.

Possibility modalities are examined in three subcategories in Old Uyghur Turkish that is one of the historical dialects of Turkish and they provide examples in types of speculative, subjective and objective possibility modalities. Old Uyghur Turkish has a substantial number of possibility modalities. It is possible to say that possibility meaning is rather supplied from the context in Old Uyghur Turkish that has possibility modality markers such as *-sA*, *-gAy*, *birök...er*, *bolgu kergek*.

Keywords:

1. Modality
2. Propositional Modality
3. Possibility Modality
4. Old Uyghur Turkish
5. Semantics